Sāṅkhāyana
Srautasutram

BIBLIOTHECA INDICA;

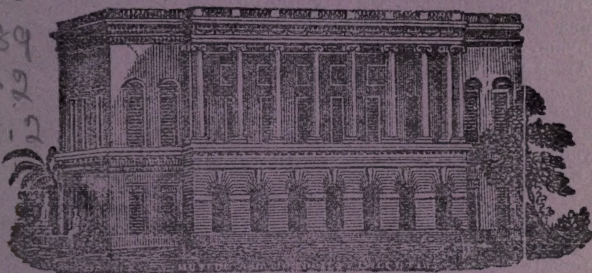
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 754.

शाङ्खायनश्रौतसूत्रम्।

THE S'RAUTA SU'TRA OF S'ANKHA'YANA

EDITED BY

DR. ALFRED HILLEBRANDT,

Professor of Sanskrit in the University of Breslau.

VOL II.

The Commentary of Varadattasuta Anartīya Adh. I—VIII.

FASCICULUS II.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1890.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—IV @ /6/ each	Rs.	1	8
Agni Purána, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each		4	14
Aṇu Bháshyam, Fasc. I		0	6
Aitareya A'raṇyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each		1	14
Aphorisms of Sáṇḍilya, (English) Fasc. I		0	6
Aphorisms of the Vedánta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each		2	4
Ashṭasáhasriká Prajnápáramitá, Fasc. I—VI @ /6/ each		2	4
Aśvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each		1	14
Avadána Kalpalatá by Kshemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. 1—2 @ 1/		2	0
Bhámatí, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each		3	0
Brahma Sútra, (English) Fasc. I		0	12
Brihaddevatá, (Sans.) Fasc. I		0	6
Bṛihaddharma Puráṇam, Fasc. I—II @ /6/ each		0	12
Bṛihat A'raṇyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each		1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each		0	12
Bṛihat Saṃhitá, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each		1	14
Chaitanya-Chandrodaya Náṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each		0	12
Chaturvarga Chintámaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III. Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—5 @ /6/ each		22	2
Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. II		0	6
Daśarupa, Fasc. II and III @ /6/		0	12
Gobhilíya Gṛihya Sútra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each		4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each		1	2
Kála Mádhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/		1	8
Kátantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each		4	8
Kathá Sarit Ságara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each		10	8
Kaushitakí Brahman Upanishads, Fasc. II		0	6
Kúrma Puráṇa, (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each		3	6
Lalita-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/		1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each		2	4
Madana Párijáta, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each		2	4
Manuṭíká Sangraha, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each		1	2
Márkaṇḍeya Puráṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each		1	8
Márkaṇḍeya Puráṇa (Eng.) Fasc. I—II @ /12/ each		1	8
Mímáṃsá Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each		6	12
Nárada Pancharátra, (Sans.) Fasc. IV		0	6
Nárada Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/		1	2
Nayavártikam, (Sans.) Fasc. I		0	6
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each Fasc.		8	4
Nítisára, or The Elements of Polity, By Kámandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each		1	8
Nyayabindutika (Sans.)		0	10
Nyáya Darśana, (Sans.) Fasc. III		0	6
Nyáya Kusumánjali Prakaraṇam (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—5 @ /6/ each		1	14
Pariśishṭa Parvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	8

(*Continued on third page of Cover.*

१७. जिह्वया नितरामास्वाद्य। अथ यत् स्रुचं निर्लेढि सर्पदेवजनांस्तेन प्रीणातीति (२.२) श्रुतेः।

१८. तामेव स्रुचं प्रक्षाल्य। अथ यत् स्रुचं मार्जयते रक्षोदेवजनांस्तेन प्रीणातीति (२.२) श्रुतेः।

१९. अनन्तरमाचम्य।

२०. प्रागुदञ्चिता अप आसिच्य तयैव स्रुचा प्रकृतत्वात्। अथ यत्प्रागुदीचीरप उत्सिञ्चतीति (२.२) श्रुतेः।

२१. तां स्रुचं प्रागुदञ्चितामुद्यमयति। अथ यत्प्रागुदीचीं स्रुचमुद्दिशतीति (२.२) श्रुतेः। स्रुचा भक्षयति स्रुचं निर्लेढीति हस्ते संपादयेत्। हस्तस्य स्रुक्संपत्तिदर्शनान्मारुतेषु। तदाहुः। कथमस्यैते पुरोनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो वषट्कृते स्रुचा कृता भवन्तीति। एतेषां वै सप्तपदानां मारुतानां यानि त्रीणि प्रथमानि पदानि सा त्रिपदा गायत्री पुरोनुवाक्याथ यानि चत्वार्युत्तमानि सा चतुष्पदा त्रिष्टुब्याज्येदमेव कपुच्छलमयं[1] दण्ड इति (शतपथब्रा० ९.३.१.१६) अभिनयेन[2] हस्तं दर्शयति। तस्माद्धस्तेन प्राशनं हस्तस्य[3] निर्लेहनं। शिष्टाचारश्च एवमेव।

२२. एकस्मिन् होम एकहोमः। यदुक्तं तदेकहोमे ऽपि कर्म भवति। परिसमूहनपर्युक्षणे होमप्रयुक्ताशङ्कया न प्राप्नुतः। तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं वचनम्। अतश्च यत्पूर्वमुक्तं यच्च वक्ष्यमाणं तत्सर्वमेकहोमे ऽपि भवति। आहवनीय एव जुहुयादिति हैक आहुरिति (२.३) वचनात्।

१ B ०त्सल०। २ A चनभिनयेन। ३ A हस्तस्यस्य।

२३. ततः सर्वेषु न केवलमाहवनीये गार्हपत्यदक्षिणाग्न्यो-रपि। तुशब्दः स्वमतप्रकटनार्थः। सर्वेषु त्वेव जुहुयात्। पूर्णामुद-कस्य स्रुचमुत्तरेण गार्हपत्यमदूरेण निधायावस्थाप्य।

१०.

१. इह पुष्टिमित्यादिभिः समन्त्रिकास्तिस्रः। एका त्वम-न्त्रिका इति गार्हपत्ये।

२. पूर्णां स्रुचमिति स्रुग्ग्रहणात्स्रुवेणैता आहुतयः। तूष्णी-मिति वचनादसंसृजन्नुत्तरतः। चतुर्थीति वचनं पुष्टिपतिर्दधातु जनयत्विति मन्त्रान्तो मा विज्ञायीति। गार्हपत्यग्रहणं यावन्तो गार्हपत्यास्तावत्सु कुण्डपायनीये होमः। समिधमाधाय होमः। आहुतिस्तत्समिधि वसतीति श्रुत्यन्तरदर्शनात्। अन्वाहार्यपचन-ग्रहणं गार्हपत्यवत्। तत्सवितुर्वरेण्यमित्यृक्संदेहनिरासार्थं चतुर्थी-ग्रहणम्।

३. भूर्भुवः स्वरित्येता महाव्याहृतयः प्रसिद्धाः। ताभिः प्रति-मन्त्रं तिस्र आहुतयः। तिस्र इति वचनान्न पूर्वाभिः सह समुच्चयः। ब्रह्मवर्चसकामस्य फलसंबन्धेन पक्षान्तरम्।

४. अग्नये ऽन्नादायान्नपतये स्वाहेत्येषैव चतुर्थी। न तु व्याहृ-त्युपहिता।

५. याः स्रुचि स्थापिता आपस्तास्त्रेधा करोति। कथम्। अग्निहोत्रस्थाल्यां भागः। तथा गार्हपत्यस्य पश्चाद्भागः। अञ्जलौ च

पत्न्यास्तृतीयो भागः। यद्यप्यनालम्भुका पत्नी बह्व्यो वा पत्न्यस्तथापि त्रैधमेव। आरम्भसामर्थ्यात्।

६. अनालम्भुकायां पत्न्यामासनप्रदेशे तूष्णीमपो निचिपेत्। अञ्जलौ मन्त्रवचनात्। एकवचनं च विवचितम्। ततः पत्नीबहुत्वेऽपि एकैवाञ्जलिं[1] प्रतीच्छेत्।

७. स्रुचैवापस्त्रिषु स्थानेषु कृत्वा तां प्रतितप्य गार्हपत्ये ततो निदधाति स्थापयति।

११.

१. दक्षिणतः स्थितस्य न्यायवचनादुदङ्मुखस्य प्राङ्मुखस्य वा यथासम्भवम्।

२. उपप्रयन्तो अध्वरम्। अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः। उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्यै। अयं ते योनिर्ऋत्वियः। अयमिह प्रथमो धायि धातृभिः। अस्य प्रत्नामनु द्युतम्। एतासां षण्णामित्युच्यते किमर्थम्। केषां चिच्छाखिनामन्यः क्रमः। तद्व्युदासार्थं। तदेतत्समाहार्यं षड्चम्। तस्य त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामिति। तस्योपवती प्रथमा प्रत्नवत्युत्तमेति। तथा स वै त्रिः प्रथमां जपति त्रिरुत्तमामिति (शतपथब्र० २. ३. ४. १७) च। अतश्च जपित्वेति सूत्रशेषः।

३. आयुर्दा इत्येवमादिकं मन्त्रं जपित्वा ततः।

---

१ C एकामेवा०। (sec. h.) प्रयच्छत्।

४ चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय इमं मन्त्वं त्रिर्जपति।

५ सं त्वमित्यादिकं मन्त्रमुपविश्य जपेत्। अथासीनः सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथा इति (शतपथब्रा॰ २.३.४.१७)।

६. अम्भ स्थ इत्येवमादिना मन्त्रेण अग्निहोत्रीं गामभ्येति प्रकरणात्। अथ गामभ्येत्यम्भाम्भो वो भक्षीय मह स्थ महो वो भक्षीयेति शतपथश्रुतेः (२.३.४.२५)।

१२.

१. संहितासि विश्वरूप्यूर्जा माविश गौपत्येनेत्यनेन मन्त्रेण अग्निहोत्र्या ललाटमुपस्पृशेत्।

२. उप त्वाग्ने दिवेदिवे इति तृचेनाग्ने त्वं नो अन्तम इति द्वैपदेन तृचेन गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति वाक्यशेषः। स गार्हपत्यमुपतिष्ठत उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम्। नमो भरन्त एमसीति शतपथश्रुतेः (२.३.४.२८)। अथ द्विपदा अग्ने त्वं न इत्यादि।

३. इड एहीत्यादिना मन्त्रेणाग्निहोत्रीं गामभ्येति प्रकरणात्।

४. काम्या एतेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निहोत्रीवत्सस्य ललाटमुपस्पृशेत्।

५. सोमानं स्वरणमित्यनेन तृचेनोत्तरतः स्थितः प्राङ्मुखोऽन्वाहार्यपचनमुपतिष्ठते। अथान्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ् तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणो जपतीति शतपथश्रुतेः।

६. अन्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ स्थितो मह्हि त्रीणामवोऽस्त्विति सूक्तं जपित्वा तत आहवनीयमुपतिष्ठते।

७. तत्सवितुर्वरेण्यमित्यस्याः श्रुतिः। अथ सावित्री। कदा चन स्तरीरसीति वालखिल्यासु। अस्याः श्रुतिः। अथैन्द्री। परि ते दूलभो रथः। अस्याः श्रुतिः। अथाग्नेयी। तथा त्रिरेतां जपतीति शतपथश्रुतयः[1]। एवं यजमानेनाहवनीयोपस्थाने कृते ऽनन्तरमालिज्यम्।

८. सर्वेषु त्वेव जुहुयादिति स्वश्रुतौ (कौ॰ ब्रा॰ २. ३) प्रयत्नाद्यमेव पक्षः सूत्रकारस्याभीष्ट इति ज्ञापनार्थस्तुशब्दः। महाव्याहृतिभिस्तिसृभिर्मन्त्रैः प्रत्येकम्। तिस्रस्तिस्रः समिधो ऽभ्यादधाति यो जुहुयाद्भवति। यजमानो ऽन्यो वा। यः पुनरेकहावी एकहवनसाधुकारी स आहवनीय एवाभ्यादध्यात्। यजमानो ऽन्यो वा।

९. वाचं विसृजत इति सूत्रान्तः। याजमानमेतन्मन्त्रार्थसामर्थ्यात्। दैवस्तन्तुरसीत्यादिना मन्त्रेण आहवनीयस्य दक्षिणतो ऽङ्गारमुपस्पृशेत्[2]।

१०. ततो ऽपि तन्तुरसीत्येवमादिना मन्त्रेण सुवीर्येणेत्येवमन्तेन आहवनीय एव प्रार्थ्यते। मानुष इत्यारभ्य पुत्रग्रहणान्तो[3] मन्त्रः। यावत्पुत्रमावर्तते पक्षे। आमन्त्रितान्तेनाभिव्याहरणमसावित्यस्य स्थाने पुत्रनामग्रहणम्। वाक्यार्थसामर्थ्यात्। जन्मना

---

१ शतपथब्रा॰ १. २. ४ १०. Kāt S'r. S. IV. 12, 10 (Comm.) Kāt. Paddh. pag. 396, 19. S'āṅkh. Paddh. fol. 20 तत्सवितुर्वरेण्यं कदा चन स्तरीरसि परि ते दूलभ इति त्रिः त्रिभिराहवनीयमुपस्थाय। २ B ॰रान्। ३ A नामग्रह॰।

ज्यैष्ठ्यम्। सुब्रह्मण्यादर्शनात्। दीक्षितस्यापि नामग्रहणमविशेषश्रुतेः। जीवतां नामग्रहणं भवतीति वचनात्।

११. आत्मनो गृह्णीयादविद्यमानपुत्रः वचनसामर्थ्यात्। अपुत्र इति वक्तव्ये ऽजातग्रहणं पुंस्त्वविज्ञानार्थम्। पुत्राधिकारे पुनःपुत्रग्रहणान्न क्षेत्रजादीनां। न दुहितुः। न शूद्रस्य। त्रयाणां वर्णानामित्यधिकारात्।

१२. सत्येनावभृथमित्यनेन मन्त्रेणाचम्य यजमानो वाचं विसृजते। अथ यदप आचम्य व्रतं विसृजते ऽप्स्वेव तद्व्रतं दधाति। ता अस्य व्रतं गोपायन्त्या पुनर्होमादिति (कौ॰ ब्रा॰ २. ४) श्रुतेः।

१३.

१. पूर्वमसंयुज्य विहितत्वान्मध्यन्दिने ऽपि भवति कुण्डपायनीये। अनुपस्थानं वा प्रातरिति (२. १२. ९) प्रतिषेधो ऽथशब्दाद्विशेषाधिकारादस्यैव भवति। न तु यत्पूर्वमुक्तमृत सत्याय त्वेति।

२. याजमानमधिकृतं। भूर्भुवः स्वरित्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठते।

३. दक्षिणतःपश्चादाहवनीयादासनमित्युक्तं। तत्रोर्ध्व आहवनीयोपस्थानं कृत्वा तस्मिन्नेव देशे स्थित इतरावग्नी उपतिष्ठते। अन्याय्यमप्येतच्छाखान्तरीयाद्वचनात्कर्तव्यम्। एकदीक्षे चोपस्थानमिति (५. ४. ३)। तत्राप्येवमेवेच्छन्ति।

४. अभयं त इत्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते।

५. अभयं त इत्येवमादिना मन्त्रेणान्वाहार्यपचनमुपतिष्ठते। अन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः।

६. उपतिष्ठत इति वाक्यशेषः। तन्त्रेणोपस्थानम्। बहुवचनात्। तत्रैव स्थितः। तुल्यत्वाद्देशस्य।

७. समानं तुल्यं सायंतनेन यच्चार्त्विज्यं यच्च याजमानम्। महाव्याहृतिभिस्तिस्रस्तिस्रः समिधो ऽभ्यादधातीत्यत आरभ्य यावद्व्रतं विसृजत इति। किमन्यदास्ते येनैवमाह। एतत् ज्ञापयति। सायमपि व्रतविसर्जनादनन्तरं पर्युक्षणं भवति यजमानस्य। इतरस्य समिदाधानात्।

८. अनेन अथ प्रातरित्यादिना (२. १३. १) पक्षे सायमपि याजमानं भवति। पक्षे सायं वात्सप्रेण। एवकारकरणाद्यस्मिन्नपि पक्षे प्रातरनुपस्थानं तस्मिन्नपि पक्षे प्रातस्तनं याजमानं वात्सप्रेण सह सायंहोमे विकल्प्यत एव। किं च कारणम्। न स्यात्। संनियोगशिष्टस्यान्यतरापाये इतरस्याप्यपाय इति न्यायात्।

९. एतस्मिन्नपि पक्षे समानं समित्प्रभृतीति समानवचनाद्भवत्येव।

१४.

१. याजमानप्रसङ्गेन प्रवासप्रारम्भे याजमानमुच्यते। प्रवत्स्यन्नग्नीन्विहृत्याप्रसक्तान्[1] गार्हपत्यस्य पश्चात्प्राङ्मुखःस्थितः सर्वानीक्षते। अभयं वो ऽभयं नो अस्त्वित्यनेन मन्त्रेण। एतावानेव मन्त्रः। न

---

१ A ०हृत्य। प्रज्वालिन्गा० C (in marg) ज्वलिता B seems to read like C.

कामेन व उपतिष्ठ इत्याद्यनुषङ्गः[१]। तच्चोपस्थानमिहेक्षणमिति विशेषात्।

२. नर्येत्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते। कुत एतत्। उपतिष्ठत इति श्रुतेः। अथ यत्प्रवत्स्यंश्च प्रोषिवांश्चाग्नीनुपतिष्ठत इति विशेषात्। शतपथे च। स गार्हपत्यमुपतिष्ठते नर्य प्रजां मे पाहीति।

३. अथर्येत्येवमादिना मन्त्रेणान्वाहार्यपचनमुपतिष्ठते। उत्तरेण स्थितः। तमिति यत्नादागत्याप्येवमेव। अर्थाद्दक्षिणेक्षमाणः[२]।

४. शंस्येत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठते। दक्षिणाग्निमुत्तरेण गत्वा। ननु चायमेव संचरः सर्वदा प्राप्तः। उच्यते। व्यवेतो ऽग्नीन्प्रवसतीत्यविशेषात्कदा चिदितरयोरप्युत्तरेण[३] यायात्। तन्निवृत्त्यर्थं वचनम्।

५. अन्नमेतावता मन्त्रेण त्रीणि पदान्यभ्युद्धृत्य। त्रिः पादविहरणं समन्त्रकं कृत्वेत्यर्थो वीप्सोपदेशात्।

६. प्रज्वलितानामुपस्थानम्। यावत्प्रज्वलितास्तावद्वाग्यमनमित्येतदुभयमनेन सूत्रेणोक्तम्।

७. अग्निशब्देनाग्निहोत्रहोमो लक्ष्यते। उपस्थानशब्देन च याजमानम्। अतश्चैतदुक्तं भवति। अग्निहोत्रहोमीययाजमानस्थानर्यलुप्तं संभवदर्थं प्रवसन् जपेद्यजमानः। अत्र श्लोकः।

---

१ C om. उपतिष्ठ; A C om. आदि। २ Paddhati अथर्य पितुं म इत्यादिना अन्वाहार्यपचनम्। तमन्वाहार्यपचनमुत्तरेण गत्वा शंस्य पशून्म इत्यादिना। ३ C (orig.) अन्तरेण।

याजमानं जपेत्सर्वं न त्वम्भ स्थ न संहिता[१]।
नेले न काम्यातो दैवः प्रोषितो यद्यनातुरः॥

८. याजमानग्रहणं क्रत्वर्थाक्रत्वर्थयोरनुष्ठानार्थम्। तत्र क्रत्वर्थं प्रातिनिधिकः कुर्यात्पुरुषार्थं यजमानः। चशब्दो ऽनर्थलुप्तमित्यस्यानुकर्षणार्थः। अग्न्यन्वाधानपिण्डपितृयज्ञौ तु प्रातिनिधिकः कुर्यात्। ब्रह्मत्वेन यजमानस्य पाठव्यवधानात्। पर्वणीति वचनात्। येष्वेव संवत्सरसन्धिषु नित्यानि यजमानेन प्रत्यक्षेणोपक्रान्तानि तेष्वेव प्रोषितो याजमानं कुर्यात्। तद्यथा। पक्षसन्ध्योर्दर्शपूर्णमासौ। क्रतुमुखेषु चातुर्मास्यानि। अयनाद्यन्तयोर्निरूढपशुबन्धः। तथा च मनुः।

अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा।
दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि॥ (४. १५)
सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजो ऽध्वरैः।
पशुना ह्ययनान्ते च समान्ते सौमिकैर्मखैः॥ (४. १६)

यस्य यावज्जीविकः प्रयोगः तस्य याजमानं प्रोषितो ऽपि कुर्यात्। तथैव प्रक्रमात्। कथं कुर्यात्। जपेन संपादयेत्। तदुच्यते। वृष्टिरसि पाप्मानम्। अग्ने वायो अनुपदस्यम्। मयीदमिन्द्रम्। आ प्यायतां ध्रुवा। सदसि सन्म इत्यादौ। सं ज्योतिषाभूमेत्युत्सृज्यते। तथा भूर्भुवः स्वः सं सेति। तथैव अग्ने व्रतपते यो नो दूरे देष्टीति च। श्लोकौ चात्र।

वृष्टिरग्ने ऽनुपदस्यं मय्याप्यायनमेव च।

---

१ C (in marg): त्वम्भ स्थाम्भो वः। संहितासि। इल एहि। काम्या एत मयि वः। दैवस्त्वन्तुरसि।

जप्याः पञ्च क्रमेण प्राक् पूर्णपात्राभिमर्शनात् ॥
अग्निसंबद्धमुत्सृज्य जप्यमूर्ध्वमशेषतः।
अग्ने व्रतपते जप्यं पाहि मां च विकल्पतः ॥

९. अनपेतमनपगतं कारणं हेतुर्यजमानस्य। तत्प्रयुक्तत्वात्कर्मणः। अतश्च प्रोषितो ऽपि ध्यानेन संपादयेत्। प्रक्रान्ते चेद्यजमान आगच्छेत्पूर्वं जपित्वा शेषं कुर्यादिति तैत्तिरीयाणाम्। नैमित्तिकमपि क्षामवत्यादि प्रातिनिधिकेन कारितं प्रोषितो यदि जानीयात्। ततस्तत्रापि याजमानं कुर्यात्।

१०. सन्धिवेलयोरग्निहोत्रवेलयोरित्यर्थः। द्विवचननिर्देशात्। वाशब्दो ऽग्न्युपस्थानस्यानर्थलुप्तं प्रवसन् जपेदित्यनेन सह विकल्पार्थः। एवमर्थमेवैतस्य सूत्रस्यारम्भः। पर्वणीति सिद्धे ऽपि सति। आचम्य वाग्यतो भूत्वा यावद्धोमकालः। पुनराचम्य ततो महाव्याहृतिभिर्विसर्गः।

११. अग्न्यागारस्य दर्शनगोचरे वाग्यमनं कुर्यात्। प्रोष्यायन्नुपस्थायाप्रसर्गे तेन चैवोत्सृज्यत (२.१५.७) इति वाग्यमः।

१५.

१. अभयं वो ऽभयं नो अस्त्विति उत्तरतो वितानस्य स्थितः। तथैवेति प्राप्ते चकार उपस्थानस्य प्रकारान्तरमपि चास्तीति प्रज्ञापनार्थः। तथा च शतपथे। स वै खलु तूष्णीमेवोपतिष्ठेतेति।

२. उपतिष्ठते पश्चादाहवनीयस्य प्राङ्मुखः स्थितः। मृतनष्टेष्वपि पशुषु मन्त्रो भाविनीमाशिषमङ्गीकृत्य।

३. विद्यमानानां तृणानामपचयनं उपविश्य कर्तव्यम्। तत उत्थाय समिदाधानम्। एतत्सर्वेष्वग्निषु कार्यम्। अथोपविश्य तृणान्युपलुम्पतीति वाजिश्रुतेः।

४. उपतिष्ठत इति वाक्यशेषः।

५. उपतिष्ठत इति शेषः। अभिद्युम्नादिपाठो ऽग्ने पुरीष्याथर्याग्ने गृहपते नर्येति मा विभ्रायीति।

६. व्यवायं कुर्वन्प्रवसति। आहवनीयमपरेणोदङ्मुखस्तेन चैवोत्सृज्यत इति समानम्। अनुपशान्तेषु च प्रतिनिवृत्तस्य[1] त एवाग्नयो ऽग्नीनिति वचनात्। प्रवासार्थत्वादुद्धरणस्य। प्रवासे ऽनिवृत्ते ऽनपवृत्तकर्माणो न लौकिकाः।

७. तेनैव मार्गेण तेनैव च न्यायेन प्रतिदिशमप्युपस्थाय प्रोषित उत्सृज्यते। वाग्यमादिनियमान्मुच्यते।

१६.

१. वास्तोष्पतीयं हविः कर्तव्यम्। ध्रौव्ये प्रवासे। कुतः। प्रवत्स्यन्नित्यधिकारात्। स एव ध्रुवः प्रवासो यत्र पुनर्गृहं नागन्तव्यम्। इतरस्त्वध्रुवः यत्र प्रोष्यायन्निति भवति। तेनैतदुक्तं भवति। यायावरप्रतिपत्तौ वास्तोष्पतियागो भवति। न केवलं गृहान्निष्क्रामतः किं तर्हि अन्येष्वपि संप्रयातेषु। संप्रवृत्तेषु प्रयाणकेष्वित्यर्थः। किमेकैकमप्यहरवस्थाय यानि[2] संप्रयातानि। नेत्युच्यते। दशरात्रादूर्ध्व-

---

१ A °न्तेषु निवृ°। २ B °स्थाय वानिसं° C °स्थाययासं°।

भवरे अर्धे दशरात्रः[1] सर्वस्तोक इत्यर्थः। तथा च तैत्तिरीयकम्। यत्र दशरात्रमुषित्वा प्रजेत्तत्र वास्तोष्पतिं यजेदिति।

२. अग्नयो यत्र तिष्ठन्ति तदन्तो ऽग्निष्ठम् (आप. ६.२८.७)। तस्य दक्षिणे अनडुहि युक्ते। दक्षिणो युक्तो भवति सव्यस्य योक्त्रं पर्याहृतमिति चरकाणाम्। ननु एवं सति अनोयायिनामेवैतत्कर्म। नेत्युच्यते। प्रयाणप्रयुक्तत्वात्स्कन्धवाहिनामपि भवति। उपोह्य चीवरम्। आरोप्य वित्तमित्यर्थः। अग्निष्ठस्था[2] एवाग्नयः समाख्यानात्। वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मानिति पुरोनुवाक्यामनूच्य वास्तोष्पते शग्मया संसदात इति यजति। प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्यार्थम्। परिसङ्ख्या च प्रकृतिं निवर्तयतीति। प्राकृतस्य कंप्रपद्यादेर्निवृत्तिः। प्रत्याशनाम्न्यन्वाधानयोरनिवृत्तिः।

३. हुते हविष्यनावर्जितं[3] त्यजेत्। यज्ञपात्रं[4] चीवरं चेति चशब्दः। तथा च शाखान्तरम्। यायावरप्रतिपत्तौ गृहपतिरित्यागममधिकृत्य।

न हीनमन्वावर्तयेद्रुद्राय हि तद्धीयते।
यद्धीनमन्वाहरेत्तद्रुद्रभूतमन्वाहरेयुरिति॥

---

१ A अर्धे दशरात्रेः स० B अर्धो C अर्धद० Paddhati: वास्तोष्पतीयं कर्म यायावरणप्रतिपत्तौ भवति। न केवलं गृहान्निष्क्रामतो यजमानस्य किं तर्हि दशरात्रादूर्ध्वं प्रवृत्तेषु मानुषेषु ततो ऽस्मदीयं कर्म। २ B अग्निषु स्था। A om. एव। ३ B अज्जवर्जि० C० अन्नाव० Paddhati: हुते च अनाहितं त्यजेत्। यज्ञपात्राणि गृह्यन्ते नित्यहोमस्य तेषां चतुर्दश चतुर्गृहीतानि सकृदुन्नयते हविः एका समित्सद्यः होमो अर्धमासाय कल्पते। एवं गार्हपत्ये च दक्षिणाग्नौ च जुहुयात्। ४ A अग्निपा०।

१७.

१. समारोहयमाणो यजमानः। याजमानमेतत्। आत्मनेपदप्रयोगात्। गार्हपत्ये ऽग्नौ हस्तौ प्रतितप्य प्राणान् ब्रह्मलोकेन क्रमेण संमृशेत्। एहि मे प्राणानारोहेत्यनेन मन्त्रेण।

२. सकृत्संमर्शनं प्राणानां मन्त्रेण कृत्वा पुनः पाणी प्रतितप्य[1] तूष्णीं प्राणसंमर्शनम्। सकृदेवमेवापरम्। ततः पाणी प्रतितप्य पूर्ववन्मन्त्रेण प्राणसंमर्शनम्। पुनस्तूष्णीं पूर्ववद्विः। न तु प्राणगता वीप्सा मन्त्रे बहुवचनात्।

३. अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यनेन मन्त्रेणारणी[2] प्रतितपति। पूर्वमधरारणिं तत उत्तरारणिम्। अरण्यनुप्रहरणे तथा दृष्टत्वात्। अस्मिन्पक्षे[3] ऽरण्योरेवारोपणमतो न प्राणान्संमृशेत्।

४. पूर्ववद्व्याख्या। तत्र संमर्शनमिह प्रतितपनम्। एतावान्विशेषः।

५. उद्धृत्याहवनीयं यथा गार्हपत्यात्प्राणेष्वरण्योर्वा। एवमाहवनीयादपि।

६. नित्यधृतादाहवनीयादन्यस्मिन्नरणिभाण्डे समारोपः। पृथगरणिष्वग्नीन्समारोहयत इति यावन्तो धार्यन्ते विज्ञायन्ते सहारणीभिस्तावतीभिर्हि संकर्षे।[4] संकर्षो हि नाम मीमांसा[5]द्वादशाध्या-

---

१ C (in marg) पुनः। २ A मन्त्रेण वारणी। ३ C चान्यस्मिन्। ४ A तावतीभिः सदन्तीभिर्हि संकर्षो नाम। ५ C om. हि नाम; sct. h. adds नाय।

यादूर्ध्वमस्ति। आहवनीयवचनाद्दक्षिणाग्निर्नित्यधृतो ऽपि समारोप्यते। तयोरेवारण्योः। अथ यदरण्योरग्नीन्समारोहयत इति (कौ० ब्रा. २. ६) श्रुतेः।

७. अनस्तमिते आदित्ये यथाग्नि मन्थनं भवति। चशब्दादनुदिते च। एकयोनिसमारूढानां सकृन्मन्थनं कृत्वाहवनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणम्। आरण्यके दर्शनात्। मथित्वाग्नीन्विहृत्येति। तथैव चानयनं नित्यधृतो नित्यधृतत्वात्।

८. उपावरोहेत्येवमादिना मन्त्रेणात्मनः सकाशादरण्योरुपावरोह्य। कथम्। नासिकया प्राणमरण्योर्मन्त्रान्तेन निक्षिप्य ततो मन्थनं कुर्यात्। दुरोण इति लिङ्गाद्गृह एव स्थितस्य यः समारोपस्तत्रैवैतद्भवतीति[1] नाशङ्का कर्तव्या। भार्या यत्राग्नयो ऽपि वेति गृह्यवचनात्तदपि गृहमेव। प्रवत्स्यन्निति चात्रानुवर्तते। तेन साग्निकः प्रवत्स्यन्समारोहयमाणो ऽन्यत्रापि च[2] यत्र समारोपस्त्वोद्यते तत्रैवं कुर्यात्। मन्थनाधिकारे मन्थनग्रहणं लौकिके मन्थनप्रतिषेधार्थम्। कथं विद्यमाने ऽग्नौ[3] मन्थनं प्राप्नोतीति चेत्। उच्यते। लौकिके चेति लौकिके काष्ठे न संस्कृतयोररण्योरुपावरोहणमित्येवं[4] कस्य चिदाशङ्का स्यात्।

९. पक्षान्तरमेतत्। लौकिके वाग्नावुपावरोह्य तत उद्धरणं कृत्वा ततो होमः। ततः परिसमाप्ते होमे लौकिक एव[5] प्राणेश्वर-

---

१ C om. एव। २ B स। ३ A ins. लौकिके। ४ C om. उपावरोहणम् and has in marg उपावरोहणयोर् instead। ५ B ins. अग्निः।

ष्योर्वा समारोपयितव्यः। द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये द्वितीयो ऽध्यायः समाप्तः।

शाङ्खायनकसूत्रस्य समं शिष्यहितेच्छया।
वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तीयो ऽकरोन्नवम्[1]॥

---

१ om. in B,

अथ तृतीयो ऽध्यायः ।

१०

१. संस्थितायां समाप्तायां पौर्णमास्यां पौर्णमासे कर्मणि । कुतः । कालस्यासंस्थानात् । इन्द्राय विमृद्धुणाय । इष्टिग्रहणं वाक्यसाकल्यर्थं गुणस्येष्टिशब्दव्यवधानात् । केवलाय चेन्द्राय केचित् । अनुनिर्वाप्यया वै देवा इत्यारभ्य एवमेव विधानात् । ननु अन्वारम्भणीयाप्रकरण एवैतद्विधानं संबद्धतरम् । सत्यम् । नित्यत्वात् । वैलक्षण्यादिह विधानम् ।

२. वृधन्वन्तावाज्यभागौ ।

३. इन्द्र क्षत्रमभि वाममोजः प्रधानस्य पुरोनुवाक्या । मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठा याज्या ।

४. जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोणे पुरोनुवाक्या । अग्ने शर्ध महते सौभगाय याज्या स्विष्टकृतः ।

५. अमावास्ये कर्मणि परिसमाप्ते अनन्तरमदितय इष्टिं कुर्यात् ।

६. पौर्णमासावाज्यभागावित्यर्थः ।

७. ये वैमृधस्य स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये जुष्टो दमूना अग्ने शर्धेति ते अत्रापि भवतः । ये ते इति यत्नाद्यदि वैमृधस्य क्रिया [1]ततो ऽस्यापीत्यनेन विकल्पमुभयोः प्रदर्शयति । स चादिविकल्पः शाखान्तरात् ।

---

१ B क्रियते ।

८. एते इष्टी प्रक्रम्य यावज्जीवं कर्तव्ये। दर्शपूर्णमासयोरपि यावज्जीवमेव क्रिया संस्थितायामिति वचनसामर्थ्यात्। चशब्दाच्छाखान्तरोक्तस्य त्रिंशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पञ्चदश दाचायणयाजीति कालः सिद्धो भवति।

९. अतीतायां फलेच्छायामवाप्ते वा फले प्रयोग आ अन्तात्परिसमापयितव्यः।

२.

१. अनागते अनुपस्थिते पर्वणि पञ्चसन्धौ यथोक्तम्। श्वो न द्रष्टेति यदहस्य न दृश्येतेत्यस्मिन्भ्रान्त्या। आमावास्ये कर्मणि प्रक्रान्ते अभ्युदिता नाम इष्टिः कर्तव्या। तस्मिन्नेवाग्न्यन्वाधान इष्टिमात्रं[१] न प्रायश्चित्तान्तरमिष्टिवचनात्। संज्ञाकरणं सहकारिसंप्रत्ययार्थम्।

२. सगुणानि त्रीणि हवींषि यथोक्तानि श्रुतौ। इतिकरणो नियमार्थः। समस्ता एव यष्टव्याः। अतश्च यद्येकस्या अपि यागे निवृत्ते ऽभ्युदयविज्ञानं स्यात् न देवतापनयः। सामस्त्याभावात्।

३. निरुप्ते कृते हविर्ग्रहणे जानन्नभ्युदितं चन्द्रमसं तानेव ये गृहीतास्ताण्डुलीभूतान्विभजेत्। आध्वर्यवमपि सदेतदुच्यते[२]। आवाहने ऽपि कृते ऽदेवतापनयज्ञापनार्थम्। तानेवेत्यतिरेकादसांनाय्ययाजिनो ऽपि विभागः।

४. अग्ने दा दाशुषे रयिं पुरोनुवाक्या। दा नो अग्ने बृहतो दाः सहस्रिणो याज्याग्नेर्दातुः।

---

१ B om. न। २ C संदेह instead of सदेतद्।

५. महस्ता ते शता वयं पुरोनुवाक्या। आ तू भर माकिरेतत्परि ष्ठात् याज्या इन्द्रस्य प्रदातुः। किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्पुरोनुवाक्या। वषट् ते विष्णविति याज्या। विष्णोः शिपिविष्टस्य।

६. वृधन्वन्तावाज्यभागावित्यर्थः। कर्मान्तरमेतत्। नामावास्यमतस्य सप्तदश सामिधेन्यः।

७. धेनुर्दक्षिणा। किंविशिष्टम्। क्षीषु। त्रिसङ्ख्याका इषवो यस्य तदेवमुच्यते। चशब्दादन्वाहार्यश्च।

८. यथाविहिते काले चामावास्यं भवति। यद्येवं नोच्येत दोषनिर्घातार्थत्वात् प्रायश्चित्तानां न स्यादामावास्यम्। चशब्दात्कृते ऽप्यामावास्ये पुनःक्रिया। कालो हि नित्यानां करणे निमित्तम्। श्लोकमप्युदाहरन्ति।

एवं हि कर्माणि कृतान्यकाले कार्याणि नित्यानि पुनः स्वकाले।
कालो हि तेषां करणे निमित्तं यतः श्रुतौ यज्ञपथादपायः।

तथा च शाखान्तरम्। अनस्तमिते चेदग्निहोत्रं जुहुयाद्भुव इत्युपस्थाय पुनरस्तमिते जुहुयात्। अव्युष्टायां चेत्पुनर्व्युष्टायामिति। यानि तु विशेषवचनानि तत्र वचनसामर्थ्यात्। किमन्यत्। उच्यते। तद्यथा। उदवसानीयान्ते ऽग्निहोत्रहोमः। मुमूर्षोश्च प्रातराहुतिरामावास्यं च। तथा च।

चतुर्दश गृहीतानि सकृदुन्नयते हविः।

एका समित्सकृद्धोमो ऽर्धमासाय कल्पते। वचनान्तराण्येतानि। अतश्च यथाश्रुतस्य कालस्य स्वविषयेष्वपवादत्वेन[1] वर्तन्ते। कस्यां

१ B स्वविषये ऽप्यप०।

चिदध्वर्युशाखायां अभ्युदिते पिष्टविभागः। कस्यां चित्पचे पुरोलाशो दधिपयोभ्यां मिश्रयित्वा। क्वचिद्विभागासंभवात् प्रायश्चित्तं समाप्य पुनःक्रिया। प्राक् चेत्कालादामावास्यं पौर्णमासं वा प्रवर्तिताग्ने नय आ देवानामिति संयाज्ये कुर्यादिति तैत्तिरीयाणाम्। असंनयतश्च विभाग इत्येवमादि शाखान्तरीयमभिप्रेत्य काले[1] चामावास्यमिति। चशब्द आचार्येणोक्तः।

९. अभ्यावृत्तिः अभ्यावर्तनं पुनःक्रियेत्यर्थः। सा पिण्डपितृयज्ञस्य नास्ति। कुत एतत्। परिगणितानामेव पदार्थानां शाखान्तरेऽनुवादात्। यत आह। स यद्यगृहीतं हविरभ्युदियात् प्रज्ञातमेव तदेषैव व्रतचर्या यत्पूर्वेद्युर्दुग्धं दधि हविरातञ्चनं तत्कुर्वन्ति। प्रतिप्रसुञ्चन्ति वत्सांस्तान् पुनरपाकुर्वन्ति तानपराह्णे पर्णशाखयापाकरोतीति शतपथे (११.१.४.१)।

३.

१. श्वो न द्रष्टेति यदहस्य न दृश्येत ते अमावास्ये इत्येतस्मिन्नतीते पर्वणि यद्यामावास्यं प्रक्रान्तं भ्रान्त्या ततोऽभ्युदृष्टा नामेष्टिर्भवति।

२. अग्नये पथिकृते प्रथमं हविः द्वितीयमिन्द्राय वृत्रघ्ने तृतीयमग्नये वैश्वानराय। एवमेव श्रुतत्वात्।

---

[1] B कालो।

३. वेत्था हि वेधो अध्वनः अग्नेः पथिकृतः पुरोनुवाक्या। आ देवानामपि पन्थामगन्मेति याज्या।

४. वार्त्रहत्याय शवसे इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पुरोनुवाक्या। सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तमिति याज्या।

५. वैश्वानरस्य पुरोनुवाक्या।

६. नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणामिति याज्या।

७. अग्निः प्रत्नेन सोम गीर्भिरिति।

८. दण्डश्च उपानहौ च दक्षिणा। पूर्वं एवाग्निग्रहणे[1] ऽभ्युद्दृष्टा प्रायश्चित्तत्वात्। सर्वाणि चास्यामङ्गानीष्टिवचनात्।

९. अभ्युद्दृष्टायां समाप्तायां तस्मिन्नेवाहन्यामावास्यं भवति। सायंदोहो ह्यस्तनो विद्यत एव। चशब्दात्। पूर्वमपि कदा चिदामावास्यम्। तथा च शतपथे। स आमावास्येन विधिनैवेष्ट्वायेष्टिमनुनिर्वपति तदहर्वैव श्वो वेति॥

१०. अतश्च कुण्डपायिनामयने सत्क्रिया। अमावास्यायां च श्राद्धे [2]अन्यार्थयोरप्यग्नौकरणपिण्डदानयोरनभ्यावृत्तिः एतस्मादेव यत्नात्। एकस्मिन्नहनि न श्राद्धद्वयं समानधर्मकं भवति। पिण्डदानावृत्तिप्रतिषेधादिति वृद्धसंप्रदायः।

४.

१. अग्नये किंविशिष्टाय। अग्निमते। एतदुक्तं भवति। अग्निरग्निमानत्र देवता। तस्मै इष्टिं कुर्यात्। यदि पूर्वोद्धृते ऽग्नौ

---

१ B एवमेवाग्नि॰ A ॰ग्निर्ग्रह॰। २ A B न्याय्ययोर॰।

सत्यन्यो ऽग्निरभ्युद्ध्रियते। ननु क्वायं नियमो भूमावेवाग्निरुद्धर्तव्य इति। उच्यते। अग्निं पृथिव्यामिति लिङ्गात्। ननु विध्यपराधे प्रायश्चित्तमिति तस्मिन्नेव प्रकरणे एता इष्टयः कस्मान्नोच्यन्ते। धर्मभेदादिति ब्रूमः। तत्र हि कर्तृद्रव्यकालाभावे तस्यैतस्यै देवतायै पूर्णाहुतिं जुहुयात्। याज्यापुरोनुवाक्ये वा अनुद्रुत्य जुहुयात्। याज्यां वा केवलामनुद्रुत्येति पचत्रयं तस्मिन्प्रकरणे विहितानाम्। इह तु पचे यथोक्ता इष्टयः। पचे सर्वप्रायश्चित्तमिति। कुतः। व्यवस्थैषा श्रुतेः।

२. अग्नये पथिकृते ऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति शतपथे। यदि विहृतानग्नीनन्तरेण शकटं यायान्नियतकालानां वा दर्शपूर्णमासादीनामतिपत्तिः स्यात्।

३. मिथः परस्परतः संसृष्टेष्वग्निषु। अनपवृत्तकर्मसु। द्वयोरपि संसृष्टयोर्बहुवचनस्याविवक्षितत्वात्। अग्नये वीतये इष्टिः कर्तव्या।

४. इष्टिरे वाग्नये विविचये। ग्राम्येण सह संसर्गे। लौकिकेनेत्यर्थः।

५. अरण्ये प्रकर्षेण प्रदहन् ग्राममभ्यागतः प्रदाव्य इत्युच्यते। तेन सह संसर्गे अग्नये संवर्गाय इष्टिः कार्या।

६. अग्नये शुचय इष्टिं कुर्यात्। क्रव्येण शवाग्निना संसर्गे।

७. अग्नये ऽप्सुमत इष्टिं कुर्यात्। यदि वैद्युतेनाग्नयः संसृज्येरन्।

८. व्याधिप्राचुर्यं स्वजनविषयम्। तस्मिन् सति रुद्राय इष्टिं

कुर्यात्। अग्नय इति नानुवर्तते। अग्नये कामायेति ज्ञापकात्।

९. महत्यध्वन्यध्वप्रसिद्धिर्लोके[१]। तदुपक्रमे पूष्णे पथिकृत इष्टिं कुर्यात्।

१०. सर्वकामप्रयोजना सार्वकामिकी इष्टिः। अग्नये कामाय कर्तव्या। प्रतिकामं प्रयोगो न्यायात्।

११. अग्नये व्रतपतय इष्टिः कर्तव्या। कस्मिन्निमित्ते। व्रत्यवेलायां[२] व्रत्यमहः सकलं प्रवासेन व्याप्य[३]। अव्रत्यं वा मैथुनमांसभोजनादि चरित्वा।

१२. अग्नये व्रतभृत इष्टिं कुर्यात्। व्रत्यवेलामिति संबध्यते। आर्त्यश्रुकरणं विशिष्टं तन्त्रान्तरे।

१३. अग्नये क्षामवत इष्टिं कुर्यात्। गृहदाहे निमित्ते।

१४. मरुद्भ्य इष्टिं कुर्यात्। यमौ प्रजातायाम्। शूद्रायामपि तुल्यत्वात् भवति। गृह्योक्तं कर्म। यमौ प्रजातायामिति लिङ्गसङ्ख्ययोरविवक्षा।[४]

५.

१. अग्निमग्निं हवीमभिरग्नेरग्निमतः पुरोनुवाक्या। अग्निनाग्निः समिध्यते याज्या। अग्नेः पथिकृतो वेत्था हि वेध आ देवानाम्।

२. अग्न आ याहि वीतये अग्नेर्वीतेः पुरोनुवाक्या। यो अग्निं देववीतये याज्या।

---

१ A ०ध्वप्रसक्तिर्लोके B ०ध्वन्यप्रसिद्धिर्लोके। २ B om. ३ C (in marg) प्रोष्य। ४ The Comm. on Sūtra 14 is om in A.

३. कया नो अग्ने वि वसः सुवृक्तिं अग्नेर्विविचेः पुरोनुवाक्या। त्वामग्ने मानुषीरीळते विशः याज्या।

४. कुवित्सु नो गविष्टये अग्नेः संवर्गस्य पुरोनुवाक्या। मा नो अस्मिन्महाधने परा वर्ग्भारभृदिति याज्या। अग्निः शुचिव्रततमः उदग्नेः शुचयः इत्यग्नेः शुचेः।

५. अप्स्वग्ने सधिष्टव अग्नेरप्सुमतः पुरोनुवाक्या। उरौ महाँ अनिबाधे ववर्ध याज्या।

६. कद्रुद्राय प्रचेतसे रुद्रस्य पुरोनुवाक्या। अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया याज्या।

७. वयमु त्वा पथस्पते पूष्णः पथिकृतः पुरोनुवाक्या। पथस्पथः परिपतिं वचस्या याज्या।

८. अग्निः परेषु धामस्वित्येवमादिका राजत्यन्ताग्नेः कामस्य पुरोनुवाक्या। अश्याम तं काममग्ने तवोती याज्या। त्वमग्ने व्रतपा यज्ञो वयमग्नेर्व्रतपतेः।

९. अग्नेर्व्रतभृतः पुरोनुवाक्या।

१० याज्या।

११. कृष्णा रजांसि पत्सुतः अग्नेः चामवतः पुरोनुवाक्या। त्वे वसूनि पुर्वणीक होतः याज्या।

१२. मरुतां पुरोनुवाक्या।

१३. वातत्विषो मरुतस्त्वेषनिर्णिजः मरुतां याज्या। श्रिये कं वो अधि तनूषु वाशीरिति वा। अत्र व्यवस्थितविकल्पं वृद्धयाज्ञिका व्याचक्षते। द्वयोः सरूपयोर्जनने वातत्विषः। असरूपयोर्बङ्-

जनने वा[1] श्रिये कं वः। उक्तानां चतुर्दशानामिष्टीनां सप्तदश सामिधेन्यः पौर्णमासावाज्यभागौ नित्यः स्विष्टकृत्।

६.

१. ज्ञातयः सपिण्डाः सनाभयो ऽपि वा। असंविदानाः कार्येषु भिन्नमतयः संमतिं कृत्वा। बहुदेवतासंज्ञकामिष्टिमेकां निर्वपेरन्। यजेरन्नित्यर्थः। संन्युप्याग्नीनाहिताग्नयः। अनाहिताग्नयस्त्वितरानुपासते। द्वयोस्त्वापौष्टिरुपपातात्। आश्वलायनके उच्यते। संज्ञान्यामग्निर्वसुमान्सोमो रुद्रवानिन्द्रो मरुत्वान्वरुण आदित्यवानिति। तथैवास्माकमपि। मन्त्रलिङ्गात्। अग्निहोत्रायणिनः पूर्णाहुतिरर्थलोपे प्रतिनिधिरिति वचनात्। यदि ज्ञातीनां केचिद्दर्शपूर्णमासयाजिनः केचिदग्निहोत्रायणिनस्ततः सर्वेषां पूर्णाहुतिरविरोधात्[2]

२. पुरोनुवाक्या।

३. याज्या। एकं प्रदानमेकत्वाद्याज्यानुवाक्यायुगलस्य। आवहस्वाहाश्रयाटजोषणशब्दाः[3] सकृत्प्रदानवत्। प्रदानं च। मुख्यया वृत्त्या यज्ञशब्दः। यज्ञाभिप्रायेण चावहस्वाहादयः। कुत एतत्। शतपथश्रुतेः। तमुत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञं समस्थापयन्निति। एकप्रदानानामेकेनैव कृतार्थत्वात्सकृदावाहनशब्दः। ननु च किं कारणमग्निं वसुमन्तं सोमं रुद्रवन्तमिन्द्रं मरुत्वन्तं वरुणमादित्यवन्तमावहेत्येवं भवति न[4] भिन्नविभक्तिका देवता उच्चार्यन्ते। उच्यते। होता यक्षदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणमिति दर्श-

---

१ A om. वा। २ A॰ शेषात्। ३ C शब्दात्। ४ B C (orig) om. न।

नात्। सूत्रकारेण च होता यचदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणमिति प्रैष इत्येतस्यैवार्थस्य द्योतनार्थं गुरुनिर्देशः कृतः।

४. संज्ञानमुशना वददित्येतत्सूक्तं जपेरन्। ज्ञातय एव नर्लिङ्गशब्दात्। सूक्तं जपेरन्। लिङ्गेन परिभाषायां बाधितत्वात्। प्राक् स्विष्टकृतो जपेरन् प्रधानसंनिधानात्।

७.

१. विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः। मित्रकामस्य भवत्यन्वर्थसंज्ञाकरणात्।

२. शाखान्तरश्रुतेः।

३. अग्निना रयिमश्नवत् आग्नेयः। गयस्फानो अमीवहेति सौम्यः।

४. पुरोनुवाक्या।

५. याज्या।

६. नू नो रास्व सहस्रवत्स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या। उत नो ब्रह्मन्नविषः याज्या।

७. गवां न्यायसिद्धेः।

८. एकप्रदानत्वाद्बहुदेवतावन्निगमाः। पुरोनुवाक्यायां यः क्रमो देवतापदानां तेन क्रमेणावाहनादिषु देवताप्रकाशनम्। तद्यथा अग्निं सोमं वरुणं मित्रमिन्द्रं बृहस्पतिं सवितारं पूषणं सरस्वतीं त्वष्टारमावहेति। यः सहस्री गोभिरवसा रूपाणि समनक्तु यज्ञैरिति [1]निगमेषु देवताग्रहणात्।

[1] A B ins. न।

९. येयजामहानन्तरं य आदेशस्तत्र देवतानुपूर्व्यं याज्यावत्कुर्यात्। तद्यथा। ये यजामहे त्वष्टारं सरस्वतीं पूषणं सवितारं बृहस्पतिमिन्द्रं मित्रं वरुणं सोमं अग्निम्।

१०. देवतादेशन एवायं विकल्पः श्रुत्यन्तरात्।

८.

१. फाल्गुने मासे भवा फाल्गुनी पौर्णमासी। ननु फाल्गुनीयेति प्राप्नोति वृद्धाच्छ (पा० ४. २. ११४) इति। नैष दोषः। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति। प्रयोगः प्रारम्भः। न सकृत्करणम्। अदीक्षितायनानां सर्वेषां[1] षण्णामेव।

२. फाल्गुनमास एव या अमावास्या। न तु वर्षासु[2] फाल्गुनीभिर्युक्ता। कुतः। मुखं वा एतत्संवत्सरस्येति (कौ० ब्रा० ५. १) प्रकरणात्।

३. इयन्तं कालं दाक्षायणसंज्ञकस्यानुष्ठानम्।

४. सर्वेषामदीक्षितायनानां संवत्सरंसंवत्सरं वा क्रिया। यावज्जीवं वा। दर्शपूर्णमासायनत्वात्। काम्यत्वे संवत्सरमेव[3]।

५. अदीक्षितायनानि काम्यान्यपि प्रयुञ्जानस्य दर्शपूर्णमासौ न वर्तेते। न क्रियेते इत्यर्थः। नित्ययोः प्रतिषेधः। कौण्डपायनीयौ तु भवत एव।

६. विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः।

---

१ B. ins. न। २ B ins. या after वर्षासु। ३ A काम्यास्च B काम्यत्वे C काम्यास्च।

७. पौर्णमास्यां भवानि पौर्णमासानि हवींषि। आग्नेयः पुरोलाशः अग्नीषोमीय उपांशुयाजः अग्नीषोमीयः पुरोलाशः। एतानि पूर्वस्यां पौर्णमास्यां भवन्ति।

८. पुरोलाशः। केवल एव वाग्नीषोमीयः पूर्वेद्युर्भवति।

९. उत्तरस्यां पौर्णमास्यां आग्नेयः पुरोलाशः। ऐन्द्रं च सांनाय्यं भवति। ऐन्द्रं चेत्येवं नपुंसकनिर्देशात्। सांनाय्ये सिद्धे सांनाय्यवचनममावास्याविकारार्थम्। पौर्णमास्यामित्यतिरेकः[1] पिण्डपितृयज्ञनिवृत्त्यर्थः।

१०. अपरपक्षं कृष्णपक्षं सकलं [2]दीक्षितव्रतो भवति। तानि च दीक्षितव्रतान्याध्वर्यवादेव गमयितव्यानि। यथा वपाश्रपणी शूलगवे। अग्निहोत्रहोमो न प्रतिषिध्यते। पुरुषसंस्कारप्रकरणात्[3]। तथा चातिथिभ्यो ददातीत्युक्तम्।

११. पूर्वं वेति विकल्पः। अपराधे व्रातपतौ व्रतग्रहणात्[4]।

१२. अभ्यञ्जनं शरीराभ्यङ्गः। तत्साहचर्यादाविकस्याप्युपभोगप्रतिषेधः। अतश्चाविके ऊर्णामये शयनप्रतिषेधो ऽपि। हतमन्येन परिहितं तन्न वस्ते न परिधत्त इत्यर्थः। पल्पूलितं रजकधौतम्। आच्छादनार्थो ऽपि वसिरनेकार्थत्वाद्धातूनामुपभोगार्थो द्रष्टव्यः।

१३. हविरुच्छिष्टमग्निहोत्रहोमाद्यवशिष्टमश्नीयात् केवलम्। दीक्षितव्रतपक्षे ऽपि। क्षत्रियवैश्यावपि वचनात्। इलाभक्षवत्।

---

१ C इति रेकः ; in marg. शब्दः। २ C सकल। ३ C in marg. श्रवणात्।
४ A ०ग्रहणयोगात्।

१४. तथाश्नीयाद्यथा सुहृप्तता न भवति।

१५. सोमं राजानमित्येवमादिकं मन्त्रं मनसानुद्रुत्य तमेवार्थं ध्यायन्नश्नाति नावशेषयति।

१६. पूर्वस्याममावास्यायामामावास्यानि हवींषि भवन्ति शाखान्तरात्।

१७. स्वश्रुतेः। अमावास्याविकार उभयत्र।

१८. आग्नेयी मैत्रावरुणी च पयस्या। चशब्दादाग्नेयेन समानतन्त्रा श्रुता। श्रुताविय मेवैकेति संदेहः स्यात्। अमावास्यावचनमत्र पिण्डपितृयज्ञार्थम्। अमावास्याविकारार्थं पयस्यावचनम्।

१९. ऋतेन यावृतावृधौ पयस्यायाः पुरोनुवाक्या। उत वां विचु मद्यास्वन्धः याज्या।

२०. तच्छंयोरिति शंयोर्वाकः कृतसंज्ञकः। तस्मात्पुरा ऊर्ध्वं वा अनन्तरमनावाह्य अनावाहितान्वाजिनो यजति। हूयमाना देवता निगच्छन्तीत्यङ्गभावेनापीज्यमानानां[1] निगमने प्राप्ते तदपवाद उच्यते। तथा चोक्तमनुक्रामन्तस्तस्य विकाराग्व्याख्यास्याम इति।

२१. यागक्रमः शाखान्तरेष्वन्यथापि भवति[2]। निगमस्थूत्तमे पदे प्रयाजसूक्तवाकयोः। परिसङ्ख्यार्थमेतत्सूत्रम्। अतश्चान्यत्र प्रतिषेधः। आज्यपा जुषाणा इत्यस्यानुयाजार्थत्वादनन्तरं वाजिपदं सूक्तवाके च स्विष्टकृत्पदानन्तरम्। स्वशाखायामस्मिन्नेव क्रमे

---

१ C (in marg) इत्थंभावेन instead of अङ्गभावेन। २ B अनन्यथा।

वाजियागात्। तत एवं प्रयोगः। स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा स्वाहा वाजिनो अग्न आज्यस्येति। वाजिनो अग्न इति सन्धिः। समिद्धो अग्न इति दृष्टत्वात्। यथार्थं च सूक्तवाक इति। यदि प्राक् सूक्तवाकाद्वाजिनः प्रचारस्ततः प्रकृतिवन्नियमः। सूक्तवाके जुषिपदं कारितान्तं न भवति। देवा इति तु भवति श्रुत्यन्तरसामर्थ्यात्। ऊर्ध्वं तु सूक्तवाकाद्वाजिनप्रचरणम्।

२२. श्रुत्यन्तराद्यथापठितमेव प्रयोक्तव्यम्।

२३. शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजिनस्य पुरोनुवाक्या। वाजेवाजे ऽवत वाजिनो न इति याज्या। ऊर्ध्वजानुरूर्ध्वज्ञुः। अनासनोपविष्ट इत्यर्थः। अनवानमनुच्छ्स्यार्धर्चे यजति। ऊर्ध्वज्ञुरनवानमिति याज्यायामेव यजतिशब्दातिरेकात्। णमुल्निर्देशाच्चानवानाशक्तौ पुनःपुनरावृत्तिः। यावच्छक्तिमनवानम्। तथा च षष्ठे ऽहनि श्रुतिः[1]। यद्यप्यवान्यात्पुनःपुनः प्रतीसारमुपशिक्षेतेव। (कौ० ब्र० २३. ५)।

२४. आसन उपविश्य वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारं कुर्यात्। अनुवषट्कारसंज्ञा येयजामहप्रतिषेधार्थम्। वषट्कारमनु क्रियत इत्यनुवषट्कारः। अतो न संप्रैषमपेक्षते।

२५. यजमानादयो वाजिनशेषमन्योऽन्यमुपहूय भक्षयेयुः।

२६. उभयत्र यजमानो भक्षयति। ऋत्विजां प्रथमः पश्चिमस्य।

---

१ C सर्वा वर्षा इहति श्रुतिः instead of तथा च षष्ठे ऽहनि श्रुतिः।

२७. यन्मे रेतः प्र धावतीत्यादिर्वाजो मयि धेहीत्यन्तो वाजिनभक्षमन्त्रः।

९.

१. विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः।

२. आग्नेयः पुरोळाशः सरस्वत्यै चरुः। चशब्दाद्विहविरेकतन्त्रा शाखान्तरश्रुतेः। पौर्णमासीविकारो न्यायात्।

३. अग्नीषोमीयः पुरोळाशः सह उपांशुयाजेन। अग्नीषोमीय एवोपांशुयाजः साहचर्यात्। सांनाय्यं चैन्द्रं नपुंसकनिर्देशात् सांनाय्ये सिद्धे अमावास्याविकारार्थं सांनाय्यवचनम्।

४. अपरपक्षं दीक्षितव्रत इत्यादीनि व्रतानि। चेति सिद्धे दाक्षायणयाज्ञिकानीति वचनात् ज्ञायते अदीक्षितायनेषु पूर्वस्य प्रकृतित्वं नास्ति।

५. द्विहविरेवेष्टिः शाखान्तरात्।

६. ऐन्द्राग्नस्य मैत्रावरुण्या पयस्यया सहैकतन्त्रता चशब्दात्। पयस्याग्रहणममावास्याविकारार्थम्।

७. समानं तुल्यं वाजिनं दाक्षायणयाज्ञिकेन सह। कुतः तत्रैवेतिकर्तव्यताविशिष्टस्य दृष्टत्वात्।

१०.

१. सार्वसेनियज्ञेति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयं तत्र यद्वक्तव्यं तदुच्यते।

२. उभयानि दार्शपौर्णमासिकानि। कुत एतत्। पौर्णमासानि पूर्वाणीति वचनात्। उभयानीति वचनात् उभयविध उपांशुयाज एकस्यामेवेष्टौ।

३. अव्यवहितानि वचनात्।

४. अर्चन्तस्त्वा हवामहे पुरोनुवाक्या। अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्व याज्या। उत्तरस्याग्नेयस्येति वचनाद्वसिष्ठयज्ञे ऽप्युत्तरस्यैव (३. ११.१.)।

५. दर्शप्रतिषेधो ऽयं श्रुत्यन्तरात्।

६. श्रुत्यन्तरवचनात्। तुशब्दाज्जीवपितृकजीवान्तर्हितयोस्तथैव विकल्पः।

७. शौनकयज्ञसाकंप्रस्थाय्ययोर्हौत्रं दर्शपूर्णमासान्न विक्रियते। दर्शपूर्णमासवदित्यर्थः। ततः सहानुनिर्वाप्याभ्यां कर्म। अन्येषु त्वदीक्षितायनेषु नानुनिर्वाप्ये कृत्स्नोपदेशात्। ननु सार्वसेनियज्ञो ऽनन्तरस्तदीया धर्मा अत्र कस्मान्नाशङ्क्यन्ते। उच्यते। नादीक्षितायनेषु परस्परतः प्रकृतिविकारभावो ऽस्ति। कुतः। व्रतानि च दाक्षायणयाज्ञिकानीति व्रतानि चेति सिद्धे दाक्षायणयाज्ञिकानीति कृत्स्नार्थे वचनात्। काम्ययोस्तु शौनकयज्ञसाकंप्रस्थाय्ययोः फलभेदादाध्वर्यवे च कर्मविशेषाम्नानाद्धोतुरपि विकारो ऽस्त्येव।

११.

१. सार्वसेनयज्ञे यद् व्याख्यातं तद्वसिष्ठयज्ञे ऽपि भवतीत्यर्थः। किं च तत्। उभयानि हवींष्येकस्यामिष्टौ। ननु सार्वसेनियज्ञव-

दिति कस्मान्नोक्तम्। उच्यते। अमावास्यायां प्रयोगप्रतिषेधार्थममावास्याविकारार्थं च।

२. तुशब्दाद्यथाप्राप्तानामेष प्रयोगः[1]।

३. अयं च वसिष्ठयज्ञे विशेषः।

४. इत्येतानि यान्युक्तानि दाक्षायणयज्ञप्रभृतीनि तानि दर्शपूर्णमासायनानि। ततश्च दर्शपूर्णमासतुल्यानि। यत्पुनः फलं श्रूयते गुणात्तन्न प्रधानात्। यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति।

५. चकारो ऽत्राध्याहर्तव्यः। तथा च श्रुतिः। अथो यंयं काममैच्छंस्तंतमेतैरयनैरापुरिति। फलसंकल्पकृतो विशेषः। संवत्सरप्रयोगस्य।

६. उभयोरपि पक्षयोः।

७. मुन्ययनमित्याचक्षत इति वाक्यच्छेदः। क्रमेण तु व्याख्या। आग्नेय आग्नावैष्णवस्य।

८. सर्वकामत्वात्। कदाचिदन्नकामस्य स्यात्तत्र सद्यन्तौ प्राप्तुतस्तौ मा भूतामिति वचनम्।

९. आग्नेयाग्नावैष्णव्या इष्ट्या। अहरहर्यजते पर्वाणि वर्जयित्वा। पर्वाणि पक्षसन्ध्ययनसंवत्सराख्यानि। तेषु यथावचनं दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यनिरूढपशुसोमाः। ततो ऽन्यत्राग्नेयाग्नावैष्णवीष्टिर्भवति। संस्थितदर्शपूर्णमासस्य सर्वपर्वस्वपि यागः। सदाग्रहणात्।

१०. केचिन्मुन्ययनमित्याचक्षते। केचिन्मुनिसत्त्रेष्टिम्। तथा च संव्यवहारो मुनिसत्त्रेष्टेति।

---

१ C एष योगक्रमः।

११. आग्नेयैन्द्रो पुरोलाशो वैश्वदेवश्चरुः।

१२. नियमार्थं वचनम्।

१३. उक्तार्थम्।

१४. प्रतिपूर्वामुचिरावन्धने। कृष्णाजिनमात्मन्यासजत इत्यर्थः। अदीक्षितः अकृतपावनः। दीक्षाप्रतिषेधादन्येषां कृष्णविषाणादीनां दीक्षारूपाणां प्राप्तिर्भवति।

१५. श्रुतिवचनादुक्तम्।

१६. मुन्ययनतुरायणे संवत्सरप्रयोगे भवतः। चशब्दात् श्रुत्यन्तरोक्ताश्च धर्माः। यदुक्तं संवत्सरंसंवत्सरं वा सर्वेषां न प्रयुञ्जानस्य नित्यौ दर्शपूर्णमासौ वर्तेते इति षण्णामेव तत्। षड्ग्रहणं तु न कृतम्। शाखान्तरे द्यावापृथिव्योरयनमस्ति। तथा संक्रमयज्ञ इत्येवमादीनामदीक्षितायनधर्मप्राप्त्यर्थम्।

१२.

१. सोमदेवत्यो नवश्यामाकयागः। वर्षास्वागते श्यामाकस्य इति (४.१२) श्रुतेः। तद्धितनिर्देशात् इष्टिवचने सिद्धे वैणयव्या अनित्यत्वज्ञापनार्थम्। तथा चाश्वलायन आग्रयणं व्रीहिश्यामाकयवानामित्याह।

२. सौम्येव। वेणुयवा वंशफलानि।

३. ऐन्द्राग्नः पुरोलाशः स्वश्रुतेः। आग्नेन्द्रो वा शाखान्तरात्। वैश्वदेवश्चरुर्द्यावापृथिवीय एककपालः स्वश्रुतेः।

४. सौमी इतरा च सद्वदाज्यभागे भवतः। तथैव श्रुतत्वात्।

५. इमं यज्ञमिदं वचः सौम्यस्य पुरोनुवाक्या। या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां याज्या। इतीति वचनात् सोमेज्याख्ये हविर्यज्ञसोमे। वपायामेते एव विपर्यस्येते इति।

६. मधुपर्को दधि मधु च मिश्रम्। सौम्यस्येति ब्रुवन्नेतज्ज्ञापयति। नैन्द्राग्नादीनां मधुपर्को न सौम्यस्य वत्सः। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। विराजौ स्विष्टकृत उभयत्र।

७. इयं वामस्य मन्मन ऐन्द्राग्नस्य पुरोनुवाक्या। शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्य याज्या।

८. आ घा ये अग्निमिन्धते आग्नेन्द्रस्य पुरोनुवाक्या। सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तः याज्या।

९. मही द्यौः पृथिवी च नो द्यावापृथिवीयस्य पुरोनुवाक्या। उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेअन्ते याज्या। वैश्वदेवस्य पूर्वोपदिष्टे विश्वे देवासः स्तीर्णे बर्हिषीति।

१०. वैश्वदेवद्यावापृथिवीयौ यागा उपांशु भवतः। चशब्दात्प्राजापत्यस्य वैणव्याम्। तां हैक आग्नेयीं वा वारुणीं वा प्राजापत्यां वा कुर्वन्तीति श्रुतेः (कौ० ब्रा० ४. १३)। असूत्रणं चकारेणैव लब्धम्।

११. सर्वाग्रयणेष्वसंयोगविधानात्।

१२. प्रथमगर्भजः प्रथमज उच्यते।

१३. तन्त्रशब्देनाचाङ्गान्युच्यन्ते। दर्शपूर्णमासशब्देन चाग्नेयादीनि। तत्राग्नेयादीनां यान्यङ्गानि तान्येवात्र भवन्ति। नाभ्यधिकानीत्येतत्सामान्यम्। एतद्विकल्पेनोच्यते। पूर्वमाग्नेयादीनि तत

ऐन्द्राग्नादीनि। दर्शपूर्णमासाभ्यामिति। सहार्थे तृतीया। अपि वा पौर्णमासे वामावास्ये वा हवींष्यनुवर्तयेदिति (कौ॰ ब्रा॰ ४. १४) श्रुतेः। दक्षिणान्वाहार्य एव तद्यद्येतस्यै ग्लायादिति श्रुतेः। अन्यत्र तु समानतन्त्रवचने दक्षिणाया अग्रहणम्। कुतः। वैणुयव्यामेतत्तन्त्रमेषा देवतैषा दक्षिणेति तन्त्रदक्षिणयोर्भेदेन ग्रहणात्।

१४. वाशब्दो विकल्पार्थः। नवानां व्रीहीणां यवानां च यथाकालं पौर्णमासं वा दार्शं वा कुर्यात्। आग्नेयादीनि व्रीहियवद्रव्यकाणि नवैः कुर्यादित्यर्थः।

१५. अयं वा पक्षः। अग्निहोत्रं यवाग्वा सायंप्रातर्जुहुयात्। एवमेव प्राप्ते सायंप्रातर्वचनं परिसङ्ख्यार्थम्। तेन समानतन्त्रा वा दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यन्यतरस्य ग्रहणम्। दर्शपूर्णमासौ वा नवानामित्यत्र च।

१६. अग्निहोत्री धेनुः तां नवान्व्रीहीन्यवान्वा आदयित्वा। तस्या सञ्चत्तर्पितायाः दुग्धेन सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयात्। तस्या इत्येतत् श्रुत्यनुकरणं कुर्वता सूत्रकारेण श्रुत्यन्तरोक्ता विधयः सूचिताः। तथा च। कुण्डपायिनामयने छन्दोगानां हविष्यस्याध्वर्युर्जुहुयात्। कात्यायनश्चाह (४. ६. १०)। दर्शपूर्णमासानीजानो दक्षिणाग्निपक्वं चातुष्प्राश्यं ब्राह्मणान्भोजयेत् किंचिद्दद्यात्। अग्निहोत्रायणिनो नवैः सायंप्रातरग्निहोत्रहोमः। तदाग्रिताया वा पयसा। दीक्षितव्रतं च उपसत्सु रौहिणौ कुर्वीत। सुत्यासु सवनीयानिति (४. ६. ११—१५) श्रुत्यन्तराणि।

१७. एतच्चावस्थाविशेषेण पक्षान्तरम्। स्वयंकर्तृकमेव गार्हपत्ये

नाहवनीये तच्छ्रापिणो ऽपि। स्थालीपाकं तद्विधिना। आग्रयण-देवताभ्य इति वचनात् सौम्यस्यापीति वृद्धसंप्रदायः। आहवनीये जुहुयादित्याहवनीयवचनं प्रकृतत्वात् गार्हपत्ये मा भूत्। स्विष्टकृच्चतुर्थी इति सति संभवे चतुर्थीभ्यः। स्वाहाकारेणेति। आग्रयण-देवताशब्देन स्वाहाकारान्तेन जुहुयात्। प्रतिश्रुतहोमधर्मप्राप्ति-र्जुहोत्युपदेशात्। चरोः पाकयज्ञत्वाद्वरो दक्षिणा। सर्वत्र स्थाली-पाकादिषु कर्मस्विति वृद्धसंप्रदायः।

१३.

१. श्रुतिपाठक्रमेण चातुर्मास्यान्याह। फाल्गुने मासे भवा फाल्गुनी पौर्णमासी। श्रुतौ नक्षत्रयोग औचित्यानुवादः। तस्यां चातुर्मास्यप्रारम्भो भवति। चातुर्मास्यानीति वक्ष्यमाणस्य वैश्वदेवादेः पर्वचतुष्टयस्य नामधेयम्। सौमिकानामपि फाल्गुन्यामेव सुत्या। पुरस्ताद्दीक्षोपसदः कृत्वा। कुत एतत्। नामधेयसामर्थ्यात्।

२. चातुर्मास्यप्रयोगः। शाखान्तरात्।

३. चातुर्मास्यान्यारप्स्यमानो वैश्वानरीयपार्जन्यया यजेतेति चरकाणाम्। आरप्स्यमान इति तस्मिन्नेवाहनि इति भविष्यद्वचनम्। तस्मान्न चतुर्दश्यामग्निग्रहणम्। इष्टिग्रहणात्पृथक्तन्त्रा एकस्मिन्पर्वणि[1]।

४. ऋतावानं वैश्वानरं नाभिं यज्ञानामिति वैश्वानरस्य। पर्ज-

---

१ C एकपर्वण्यपि।

न्याय प्र गायत पार्जन्यस्य पुरोनुवाक्या। यस्य व्रते पृथिवी नन्न-मीति याज्या।[१]

५. उत्तरस्यां पौर्णमास्यां वैश्वदेवाख्यं पर्व भवति। संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थम्। प्रधानानि तावदाह।

६. हविर्विशेषः शाखान्तरात्।

७. सौम्यो ऽपि चरकाणामुपांशु। तदभिप्रायः समासः।

८. चरुसामान्यात्समासः।

९. हविर्विशेषः शाखान्तरात्।

१०. पयस्या स्त्रीलिङ्गाच्छ्रुतेश्च।

११. एककपालः श्रुतेः। चशब्दो ऽष्टानां समुच्चयार्थः।

१२. आग्नेयसौम्ययोः पूर्वोपदिष्टा एव। हिरण्यपाणिमूतये सवितुः पुरोनुवाक्या। उदीरय कवितमं कवीनामिति याज्या। सारस्वतस्य पूर्वोपदिष्टे एव।

१३. पूषन्तव व्रते वयं पौष्णस्य पुरोनुवाक्या। शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्याज्या।

१४. इहेव वः स्वतवसः मरुतां स्वतवसां पुरोनुवाक्या। प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय याज्या। वैश्वदेवद्यावापृथिवीययोः पूर्वोप-दिष्टाः।

१५. अग्निमन्थनीया इत्यधिकारः। ता आसन्नेषु हविःषु भवन्ति। अवधिस्त्वायम्। तेनोर्ध्वमपि व्रतग्रहणात्। कुत एतत्। हविरासादनधर्मो ऽभिमर्शनं तत्संबद्धं च व्रतग्रहणम्। प्राकृतानां

१ C in marg) सार्वत्नौ नित्यत्विश्वदविशेषात्।

धर्माणां यद्यभ्यधिकमाह तत्र प्रायशः सूत्रकारस्त्वशब्दं प्रयुङ्क्ते।

१६. आहेति वाक्यशेषः। संप्रेषितवचनं तद्वशाद् भ्रेष आवृत्त्यर्थम्।

१७. अभि त्वा देव सवितरीशानम्[१]।

१८. मही द्यौः पृथिवी च नः।

१९. त्वामग्ने पुष्करादधीत्येतास्तिस्रः। पूर्वे च द्वे। न विकल्पो मन्थनलिङ्गाशङ्कया।

२०. जातायानुब्रूहीत्युक्तः। उत ब्रुवन्तु जन्तव इत्याह।

२१. यदा हस्तेन धार्यते। संप्रैषो ऽपि केषांचिदस्ति। तद्द्योतनार्था धार्यमाणायेति चतुर्थी।

२२. आयं हस्ते न खादिनमित्यस्या एवोत्तरे ऋचौ प्र देवं देववीतये आ जातं जातवेदसीत्येते प्रह्रियमाणायानुब्रूहीत्युक्त आह।

२३. एतामाह।

२४. एतामाह।

२५. तं मर्जयन्त सुक्रतुं एतामाह।

२६. इतीति वचनान्न क्वचिद्विक्रियन्ते। अग्निमन्थनीया इति शास्त्रसंव्यवहारार्थं संज्ञा।

२७. अयं चापरः प्रकृतितो विशेषः। तथा च श्रुतिः। अथ यन्नव प्रयाजा नवानुयाजा इति।

२८. चतुर्थं कृत्वा उत्तममकृत्वा अन्तरेण चत्वारो भवन्ति।

१ om. in C.

२६. अयमेकः।

३०. आगन्तूनां द्वितीयः।

३१. आगन्तूनां तृतीयः।

३२. आगन्तूनां चतुर्थः। एते चत्वार एवमेव शाखान्तरे पठिताः।

३३. त्वमग्ने सप्रथाः सोम यास्त इति।

३४. सावित्रद्यावापृथिवीयौ यागावुपांशु भवतः। चशब्दा-द्वैश्वदेवी पयस्या। शतपथश्रुतेः।

३५. प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति। तथैव श्रुतत्वात्।

३६. एवमेव श्रुतत्वात्।

३७. श्रुतत्वात्।

३८. प्रथमं च द्वितीयं चान्तरेण षट् कुर्यात्। तुशब्दो नियमार्थः। क्वचित्पञ्चावभ्यासेन द्वादशसङ्ख्यापूरणम्। तत्राप्येते षळेव।

३९. षण्णां प्रथमः।

४०. षण्णां द्वितीयः।

४१. षण्णां तृतीयः।

४२. षण्णां चतुर्थः।

४३. षण्णां पञ्चमः।

४४. षण्णां षष्ठः। शाखान्तरे एवमेव पठितत्वात्।

४५. समानं तुल्यं दाक्षायणयाज्ञिकेन वाजिनम्। तत्र धर्मविधानात्।

४६. समाप्तायां वैश्वदेविक्यामिष्टौ पौर्णमासं कुर्यात्। अथ यत्परस्तात्पौर्णमासेन यजत इति श्रुतेः। अयनयाजिनो यथाप्राप्तम्।

अत्र संस्थितायां पौर्णमासमिति वचनं ज्ञापकम्। प्रक्रान्तकर्मव्यवाये ऽपि नित्यानां कालो न बाध्यत इति।

४७. प्रागुत्सर्गादेतान्यन्तरालेषु व्रतानि कुर्यात्। व्रतवचनाद्व्रैषे व्रातपती भवति। मांसस्यार्थप्राप्तस्याशनम्। ब्रह्मचर्यं च मैथुननिवृत्तिः। अयं पुत्रवतः प्रथमः कल्पः। प्राक्शिरा अधः शेते। अधःशयनं तैत्तिरीयाणामुक्तम्। उपस्तीर्णमनुपस्तीर्णं वा यत्र वातो नान्तरा यायात् काष्ठासने वा अधःशयनमिति। आसनमप्यध एव। कुतः। तस्मादु काममेवोपरि शयीतेति श्रुतौ सत्यां मांसोपर्यासने चेच्छन्निति (१६.१.२९) कात्यायनेनासनशयनयोः साहचर्यसूचनात्। ऋतुकाले वा जायामुपेयादिति अपुत्रस्य वा जायासंरक्षणार्थं वानुकल्पः। जायाग्रहणं समानजातीयार्थं विन्नार्थं[1] च। सत्यवदनं येषामाधाने द्वादशरात्रमेवेति पक्षस्तेषामिह कर्माङ्गत्वेनोच्यते। येषां तु तत्र यावज्जीवमिति पक्षस्तेषां सत्यं हैवास्योदितं भवतीति विदुषो ऽपि प्रतिषेधार्थम्।

१४.

१. वरुणप्रघासा इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम्। ते वरुणप्रघासा आषाढ्यां भवन्ति। फाल्गुनीप्रयोगस्य यजमानस्य। आषाढीगुणावृत्त्या प्रतिपद्त्राभिधीयते। ननु चातुर्मास्यानीति समाख्यानात्कालसिद्धिः। नेत्युच्यते। अधिकमासिके ज्यैष्ठ्यां वरुणप्रघासाः प्राप्नुवन्ति। तन्निवृत्त्यर्थं वचनम्। आषाढद्वये तु प्रथम

---

१ A विभागार्थं।

एवाषाढे। प्रथमं वा नियम्येति न्यायात्। न च पुनर्द्वितीये। उपचारो ऽविज्ञात एवेति श्रुतेः। एवमितरयोरपि।

२. चैत्रीप्रयोगस्य यजमानस्य श्रवणायाम्। प्रतिपद्येव। शाखान्तरश्रुतेः।

३. वैश्वदेवे भवानि हवींषि पौष्णपञ्चमानि भवन्ति तथैव श्रुतेः। वैश्वदेविकानीति वचनात्तद्धर्मकाणि। ततः सावित्रस्योपांशुता।

४. अथ यदैन्द्राग्नो द्वादशकपाल इत्येवमादिश्रुतेः(कौ॰ब्र॰५.४)।

५. चोदनाप्रकरणे हविषां प्रतीकग्रहणं याज्यापुरोनुवाक्याना-मिति परिभाषितत्वाद्याज्यापुरोनुवाक्या उच्यन्ते। तत्र पौष्णान्ता-नामैन्द्राग्नस्य च पूर्वोपदिष्टा एव। इमं मे वरुण श्रुधी हवं पुरो-नुवाक्या वारुण्याः। तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः याज्या। पयस्या-वचनाद्यच्च पयस्यया वरुण इज्यते तत्रैते याज्यानुवाक्ये। तेन सौत्रामणे वारुणस्योदुत्तमं वरुणाव ते हेल इति।

६. मरुतो यद्ध वो बलं मारुत्या पुरोनुवाक्या। यूयमस्मा-न्नयत वस्यो अच्छ याज्या।

७. हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे पुरोनुवाक्या कायस्य। यः प्राणतो निमिषतो महित्वा याज्या। इतिकरणो नियमार्थः। ततः पशु-मत्सु मारुते पशौ विपर्यास इति वृद्धसंप्रदायः।

८. तत्प्रयुक्तमनुवचनमित्यभिप्रायः। आहवनीयग्रहणं तस्यो-त्तरतो ऽवस्थानार्थम्। पञ्चमीनिर्देशादेकदेशप्रणयने[1] प्रणयनीयाः।

---

१ A एव instead of एक।

९. प्र देवं देव्या धियेति प्रवन्तं तृचं प्रह्रियमाणायान्वाहेति (कौ०ब्र०९.२) श्रुतेः। आसां तिसृणामासीनः प्रथमामाह। आसीनवचनादितरायास्त्वेत्यादेरनुवचनशेषस्यानियमः।

१०. उत्तरे द्वे प्रणीयमानमनुसंयन्ननुब्रूयात्।

११. इळायास्त्वा पदे वयं एतां साद्यमानयोरिध्मयोरनुब्रूयात्।

१२. अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैः सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान् नि होता होतृषदने विदान इति सन्नवतीभिः सन्नमनुस्तौतीति (कौ०ब्र०९.२) श्रुतेः। त्वं दूतस्त्वमु नः परस्पा इति दूतवत्या परिदधातीति श्रुतिवचनात् न त्वं दूतो अमर्त्य इति। नि होतेति द्वे इति नोक्तम्। शाखान्तरे पाठक्रमान्यत्वात्।

१३. गायत्रः सर्वस्वार इत्युच्यमानेऽप्येता एव। कुतः। इतिशब्दात्। अग्निप्रणयनीया इति संज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्थम्।

१४. अयं च प्रणयनीयाधर्मस्तच्छब्दात्। यस्मिन्प्रदेशे आसीनेन प्रथमानूक्ता तत्र स्थित्वोत्सृज्यते वाग्यमात्। परिधाय दक्षिणं बाहुमन्वावृत्य वाचंयमो यथेतं प्रत्येत्येति न सूचितं परिभाषितत्वात्।

१५. अत्र द्वे वेदी। दक्षिणा चोत्तरा चेति। तेनानियमे प्राप्ते नियम उच्यते। उत्तरस्यां वेदौ होतृकर्मेति होतृवचनाद्ब्रह्मयजमानयोर्दक्षिणस्याम्। कर्मवचनात्समासनिर्देशाच्च पशुमत्सु मैत्रावरुणस्यादि।

१६. श्रुतत्वात्पशुरपि।

१७. गौश्च गर्भग्रहणसमर्था। अनड्वांश्च सेचनसमर्थः। एतौ दक्षिणा।

१८. न प्रतिप्रस्थातुरप्राधान्यात्। न चोभौ[1]। मिथुनार्थवादात्। अत एव विमोचनवाचने अप्येतस्य।

१९. वारुण्याः पयस्याया यो निष्काषः शेषस्तेन यागद्रव्येणावभृथमवैति यथा सोमे। तत्र श्रुतौ[2] धर्माम्नानात्। ननु हविरुपदेशः किमर्थमुच्यते। चोदनाप्रकरणे हविषां प्रतीकग्रहणं याज्यापुरोनुवाक्यानामिति परिभाषया उरुं हि राजा शतं त इति याज्यानुवाक्ये यथा स्याताम्। वारुण्या इति वचनं निवृत्तयागशेषप्रज्ञापनार्थम्। अतो निष्काषविनाशे आज्येनावभृथो न तु वाजिनवन्निष्काषोत्पादनम्। यथा सोम इति वचनाद्दक्षिणानिवृत्तिः।

२०. उरुं हि राजा वरुणश्चकार पुरोनुवाक्या। शतं ते राजन्भिषजः सहस्रं याज्या। अथ यदप्सु वरुणं यजतीति (कौ०ब्रा० ५. ४) श्रुतेः। अत्र पद्धतिः। यजमानो धिष्ण्यान्समीक्षत इति धिष्ण्याभावान्न भवति। ऋत्विग्मोचनं तु सोम एव। कुतः। अत्रानूबन्ध्यायां वेति सूत्रे अत्रशब्दादार्षकृतवरुणप्रघासयोः प्रतिषेधः। उरुं हि राजेति यजमानो जपत्येव। सोमाभावान्न सामनिधनम्। अप्सु पादावधानं यजमानस्य ऋत्विजां चास्त्येव। कुतः। अवधाय वारुणीष्टिरिति व्यवादेशात्। सर्वा चेष्टिरप्स्वेव। सह प्रायश्चित्तैरिति वचनात्। प्रधानयाज्यानुवाक्ये उक्ते एव। शेषं यथासूत्रं सौमिकेन पौर्णमासीविकार इत्यारभ्याहवनीये समिधावादधाति देवानां समिदसीति पूर्वां तूष्णीमुत्तरां तूष्णीं पत्नी गार्हपत्य इति यावत्

१ A B वेनोभौ C न चोभौ। २ A श्रुतौ।

(८. ११. २. १७)। इति मृदुधियां सुखप्रतिपत्त्यर्थमुक्तम्। प्रकृतमुच्यते।

२१. अग्निमन्थनीयास्वित्येवमाद्यत्र तुल्यं वैश्वदेवेन।

१५.

१. साकमेधा इति कर्मणो नामधेयम्। तत्प्रयोगः कार्त्तिक्यां भवति फाल्गुनीप्रयोगस्य यजमानस्य।

२. आग्रहायणी मार्गशीर्षी पौर्णमासी। तस्यां साकमेधास्चैत्रीप्रयोगस्य यजमानस्य।

३. अग्नये ऽनीकवद्गुणायेष्टिः। सद्यःकाला पूर्वस्यां पौर्णमास्याम्। पूर्वेद्युर्माहाहविष्या इत्यर्थः। पूर्वाह्ण इति सौरमानाभिप्रायेण।

४. अग्नेरनीकवतः पुरोनुवाक्या।

५. सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे याज्या। पौर्णमासावाज्यभागौ नित्यः स्विष्टकृदविशेषात्।

६. मरुद्भ्यः सांतपनगुणेभ्यो मध्यन्दिने चरुर्भवति। अथ यन्मध्यन्दिने मरुतः सांतपनान्यजतीति (कौ० ब्रा० ५. ५.) श्रुतेः।

७. सांतपना इदं हविर्मरुतां सांतपनानां पुरोनुवाक्या। यो नो मरुतो अभि दुर्हृणायुर्याज्या। यो नो मरुतो वृकताति मर्त्य इति न भवति जगतीत्वात्। आमावास्यावाज्यभागौ देवतातः।

८. सायं रात्रौ मरुद्भ्यो गृहमेधविशिष्टेभ्यश्चरुर्भवति। सायं दिनान्तमिति यदुच्यते तदिह न भवत्यर्थवादमन्त्रलिङ्गदर्शनात्।

सांतपनीयायां त्वत्कर्षेदग्निहोत्रमित्यस्मिन्नपि विचारे अस्तमित एव गृहमेधीया प्रतीयते । ननु कथं सांतपनीयायामसमाप्तायां अन्तराग्निहोत्रं हूयते । उच्यते । पौर्णमासस्यैवोत्कर्षः श्रुतेः । पूर्वपक्षे साकमेधैरिष्टं भवतीति च हेतुदर्शनादग्निहोत्रं यथाकालमेव । ततो गृहमेधीया ।

९. अग्निना रयिमश्नवदाग्नेयः । गयस्फानो अमीवहा सौम्यः । नियमार्थं वचनम् ।

१०. गृहमेधास आ गत मरुतां पुरोनुवाक्या गृहमेधानां । प्र बुध्न्या व ईरते महांसि याज्या । केषां चिच्छाखिनां मरुतो गृहमेधिनो ऽत्र देवतात्वेन । तत्पक्षे देवतादेशनम् । ये यजामहे मरुतो गृहमेधिनः प्र बुध्न्या वः । अस्मत्पक्षे तु ये यजामहे मरुतो गृहमेधान्प्र बुध्न्या वः ।

११. त्वां चित्रश्रवस्तमं स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । यद्वाहिष्ठं तदग्नये याज्या ।

१२. स्विष्टकृन्निगदस्य प्रतिषेधः । प्रकृतत्वात् ।

१३. कंप्रपद्यादि पञ्चदशेन वज्रेण पाप्मानं भ्रातृव्यमवबाध इति सप्तदशेन वेति यावत्सर्वं प्रतिषिध्यते सामिधेन्यङ्गार्थवादात् ।

१४. आज्यभागादियागक्रिया इलामार्जनान्ता या इला अस्या इज्यायाः । इज्यावचनादियमेवेज्या न प्रयाजाः । किमत इति चेत् । मानुष इत्युक्तस्य देव सवितरित्यारभ्य[1] प्राक् स्रुगादापनात्कर्तव्य-

---

१ Com. देव सवितरित्यारभ्य ।

तोक्ता भवति। यद्यध्वर्युर्मानुष इति न ब्रूयादैन्द्रीमावृतमावर्त इत्यादि प्राक् स्रुगादापनात्कार्यम्।

१५. तस्य गृहमेधीयस्य चरोर्निष्काषं स्थालीविलग्नद्रव्यकं प्रातः पूर्णदर्व्याख्यं कृत्वा। कृते वाकृते वाग्निहोत्रे। कुतः। शत-पथात्। अथ प्रातर्हुते वाग्निहोत्रे ऽहुते वेति। तस्य निष्काषमिति ब्रुवन् पराङ्गतां दर्शयति। ततो ब्रह्मणो न मन्त्रेणोपवेशनम्। ननु पूर्णदर्वं कृत्वेष्टिमिति भिन्नकर्तृके कथं क्त्वाप्रत्ययः। उच्यते। पूर्ण-दर्वः केषां चित् यजतिरपि भवति। तथा चाश्वलायनः। पूर्णदर्वं चेदाश्रावयेयुरिति। अत्र याज्यानुवाक्ये।

पूर्णा दर्वि परा पत सुपूर्णा पुनरा पत।

वस्नेव विक्रीणावहा इषमूर्जं शतक्रतो (मै॰ स॰१.१०.२)॥

पुरोनुवाक्या।

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे।

अपामित्यव संभर को अम्बाददते ददत् (आश्व॰ २.१८.१३)॥

इति याज्या। यथाश्रावितमादेशनम्। मरुद्भ्यः क्रीडिभ्य इष्टिं कुर्यात्। इष्टिवचनमतिरिक्तं केषां चिच्छाखिनामन्यदपि हविर-स्तीति ज्ञापयति।

१६. क्रीळं वः शर्धो मारुतं मरुतां क्रीडिनां पुरोनुवाक्या। पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय याज्या। पौर्णमासावाज्यभागौ नित्यः स्विष्टकृदविशेषात्।

१७. इत उत्तरं यदुच्यते तन्महाहविष्येव भवतीति वेदित-व्यम्। अतो ऽन्यासामिष्टीनां दक्षिणा प्रकृतिवद्भवति।

१८. ऐन्द्राग्नान्तानि वारुणप्रघासिकानि षड् हवींषि भवन्ति। वारुणप्रघासिकानीति वदंस्तद्धर्मांग्प्राप्तान्दर्शयति। अतस्तावभृथः प्राप्तः प्रतिषिध्यते।

१९. माहेन्द्रस्त्वरुवैश्वकर्मणश्च एककपालः।

२०. षणां माहेन्द्रस्य च पूर्वोपदिष्टाः। विश्वकर्मणो वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये पुरोनुवाक्या। या ते धामानि परमाणि यावमा याज्या। क्वचिद्ध्वर्युवशाद्वैश्वकर्मणं हविः पशुश्च वैश्वकर्मण एकस्मिन्कर्मणि स्यातां। तत्र वपायां विपर्यासार्थं इतिकरणः।

२१. वैश्वकर्मणो याग उपांशु भवति शाखान्तरात्।

२२. समानमन्यद्वरुणप्रघासैरिति वचनात् द्वयोः प्रणयने प्राप्ते वचनम्। किं चान्यत्।

२३. ऋषभो वृषभ इत्येकार्थः। अनड्वान् सेक्ता दक्षिणा। अथ यद्वृषभं ददातीति (कौ० ब्र० ५.५.) श्रुतेः।

२४. साकमेधेषु न वाजिनयागो भवति। नावभृथः। वाजिनप्रतिषेधं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति। पयस्यायां सत्यामपि पृथक्चोदनया वाजिनं भवति। अतश्च पूर्वकारिवशात्सोमे क्रियमाणमप्यस्माकमचोदितमिति ज्ञात्वाविवाक्य ऽनुष्टुप्संपदि न संख्येयम्।

२५ वरुणप्रघासधर्मातिदेशो ऽयम्। अतश्च सद्वदाज्यभागादि सर्वं भवति। ननु समानमन्यद्वैश्वदेवेनेत्युच्यमाने ऽवभृथप्रतिषेधो ऽपि न कर्तव्यः। उच्यते। समानानि षट् संचराणीति (कौ० ब्र० ५.५) श्रुतत्वात्। यथाश्रुति सूत्रकरणं न्याय्यतरम्।

१६.

१. तस्मिन्नेवाहन्यपराह्णे। कुतः। श्रुतेः। अथ यदपराह्णे पितृयज्ञेन (कौ॰ ब्रा॰ ६.१) चरन्तीत्यथशब्दस्यानन्तर्यवाचित्वात्। पित्र्येति संज्ञा। त्रिहविर्वक्ष्यमाणैर्हविर्भिः। ननु वक्ष्यमाणत्वादेव सिद्धे त्रिहविरिति किमर्थम्। उच्यते। केषां चित्पशो ऽप्यत्र चतुर्थः। तस्य चातुर्मास्यदेवतासंख्या मा भूत्। इष्टिवचनान्नाश्वमेध एतद्देवत्याः पशवः। तथा च कात्यायनः पितृत्र्यम्बकपुनरुक्तवर्जमित्याह (२०.७.२२.)। पुरुषमेधे तु भवन्ति। असंभवात्संख्यायाः।

२. यथोद्दिष्टा देवताः।

३. अयं च प्रकृतेर्विकारः। यानि स्विष्टकृद्वाचिकान्यग्निपदानि तानि कव्यवाहनविशिष्टानि भवन्ति। तद्यथा। अग्निं कव्यवाहनं होत्रायावह। अग्निः कव्यवाहनो होता वेत्वग्निः कव्यवाहनो होत्रं वेतु। यो अग्निं कव्यवाहनं होतारमवृथाः। यद्यप्यध्वर्युर्वरणं न करोति तथाप्यावाहने कृतत्वात्। ये यजामहे ऽग्निं कव्यवाहनमयाळग्निः कव्यवाहनः। यच्चदग्नेः कव्यवाहनस्य होतुः प्रिया धामानि। अग्निः कव्यवाहनो होत्रेण हविरजुषतेति।

४. त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा। सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं सोमस्य पितृमतः पुरोनुवाक्ये। त्वं सोम पितृभिः संविदानो याज्या। पितृमत इति सिद्धे सोमस्येति वचनं नियमार्थम्। ततः पुरुषमेध एतद्देवत्ये पशौ यातयामदोषात्सौम्यस्य चरोरन्ये कल्पयितव्ये।

५. उदीरतामवर उत्परासः। अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वाः पितॄणां सोमवतां पुरोनुवाक्ये। ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासः याज्या।

६. उपहूताः पितरः सोम्यासः। आहं पितॄन्सुविदत्राँ अवित्सि पितॄणां बर्हिषदां पुरोनुवाक्ये। बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वाक् याज्या।

७. अव सृज पुनरग्ने पितृभ्यः। ये चेह पितरो ये च नेह पितॄणामग्निष्वात्तानां पुरोनुवाक्ये। अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत याज्या। देवतावचनं नियमार्थम्। ततः पशूनामप्येवंदेवताना-मेता एव।

८. य एते तृचा उक्तास्तेषां प्रतिदेवतमेकैका याज्या भवति। एवमुक्ते न ज्ञायते कतमा सेति। तदर्थमाह। द्वे द्वे पूर्वे पुरोनु-वाक्ये। स द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये अन्वाहेति शतपथे। अथ यत्तिस्रस्तिस्र एकैकस्य हविषो भवन्ति। तथाक्रयत्येवैनाम्प्रथमया द्वितीयया गमयति प्रैव तृतीयया यच्छतीति (कौ० ब्र० ५.७) श्रुतेः।

९. ते पुरोनुवाक्ये नानाप्रणवसंयुक्ते। न च प्रणवेन संतते भवतः।

१०. ये तातृपुर्देवत्रा जेहमानाः अग्नेः कव्यवाहनस्य पुरोनु-वाक्या। त्वमग्न ईळितो जातवेदा याज्या। कव्यवाहनस्येत्येताव-तापि सिद्धे स्विष्टकृत्पदनिरासार्थमग्नेः कव्यवाहनस्येति वचनम्। अतस्त्व ये यजामहे ऽग्निं कव्यवाहनमयाळिति प्रयोगः।

११. सर्वस्य कर्मणः प्राचीनापवीतित्वे प्राप्ते वचनं श्रुत्यन्तरात्।

पितॄन् सोमवतः पितॄन् बर्हिषदः पितॄनग्निष्वात्तानग्निं कव्यवाहनमेता देवताः प्राचीनापवीती यजति।

१२. येषुयेषु स्थानेषु[1] देवताभिधानं तेषुतेषु प्राचीनापवीती न केवलं याग एव। अनुवर्तयतीति वचनादावहशब्दमाहवनीयाभिधायिनमपि प्राचीनापवीती। ननु सोमे पितृमतीज्यमाने व्यूहनमन्त्रे अपनुदत्विति किं यज्ञोपवीतिना वक्तव्यमुत प्राचीनापवीतिनेति। उच्यते। प्राचीनापवीतिना। कुतः। भूयसां साधर्म्यात्।

१३. न क्वचित्पितृमतः सोमस्य प्राचीनापवीतित्वमित्यर्थः।

१४. सर्वमेव यज्ञोपवीती कुर्यादिति जातूकर्ण्य आचार्यो मेने।

१५. संप्रैषेष्वाश्रावितादिषु स्वधाशब्दे ऽध्वर्य्वादिभिः क्रियमाणे ये यजामह इत्यस्य स्थाने तद्धर्मकमेव ये स्वधामह इति ब्रूयात्। वषट्कारस्य स्थाने स्वधा नम इति।

१६. अन्वाहार्यपचनाद्दक्षिणे देशे अदूरत एव परिवृते[2] पित्र्यया चरन्ति। होतुः प्रदेशविज्ञानार्थमिदमुक्तम्।

१७. माहाहविषीं[3] वेदिमग्रेण गत्वा पैतृयज्ञियसंचरेण प्रविश्य दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठति। ननु कथं ज्ञायते माहाहविषीं वेदिमिति। उच्यते। तदीयस्यान्वाहार्यपचनस्य प्रकृतत्वात्। पराङ्मुखस्य च क्रियास्वन्यायात्। अग्रेण वेदिं गत्वेत्येतत् कथं लभ्यते। गत्वेति वाक्यशेषाध्याहारात्। सूत्रकारेण तु वाक्यशेषो न पठितो ऽस्मिन् कर्मण्ययमेव संचरो[4] न गमनमात्रमित्यभिप्रायेण। तिष्ठतीति होतुर-

---

१ C ins. निगमो। २ A °त्रि°। ३ A महाहविषां। ४ A B om. न।

नुवादो ऽधिकारार्थः। पूर्वोक्तस्तु संचरः सर्वेषाम्। अथ यदुदञ्चः परेत्याथ यत्प्राञ्च उपनिष्क्रम्येति बहुवचनं श्रुतेः।

१८. प्राकृतं बर्हिराक्रमणं न करोति। अध्वर्युवशादुपांशु-चरणं चशब्दात्।

१९. प्राकृतानां जपानामुत्सर्गः शाखान्तरात्।

२०. येषु कर्मसु करणमन्त्रप्रयोगो जपवदुपांशु भवति तेषु मन्त्राणामुत्सर्गः। कर्माणि तु कर्तव्यानि। तद्यथा। भूमिसंमर्शना-ध्वर्युसंमर्शनबर्हिर्व्यञ्जलिनिधानानि।

२१. वक्ष्यति। उपसदा चरन्तीति। तत्राप्ययं धर्मः। आचार्य-ग्रहणं विकल्पार्थम्।

२२. पित्र्यायामविकल्पार्थं[1] वचनम्। प्रकरणात्कर्तव्यान्येव जपमन्त्राणि कर्माणि। अनुत्सर्ग इत्येष न्यायः। एतद्युक्ततरमित्यर्थः।

२३. उशन्तस्त्वानि धीमहीत्येकां सामिधेनीं चिरुक्तार्षेयमुत्सृज्य देवेद्ध इत्यादि ब्रूयात्।

२४. बर्हिर्वर्जितान्प्रयाजानिष्ट्वा ततः आ नो अग्ने त्वं सोममित्ये-तावाज्यभागौ। जीवनवन्ताविति संज्ञा आयुष्कामस्य सार्वकामिक्यर्था।

२५. इलां नेति सिद्धे उपह्वयेति वचनमोष्ठाञ्जनप्रयोगार्थम्। प्राश्नन्तीति लिङ्गात्संदेहो मा भूत्।

२६. भागानवघ्रायोज्झन्ति। उत्तरेलायामप्येवमेव। भाग-त्वाविशेषात्। बहुवचनं पूर्वकारिवशात् कदाचिद्भक्षणमपीति नियमार्थम्।

---

१ C (orig.) अपि विकल्पार्थं।

२७. अनन्तरमध्वर्युर्यजमानो वा पितृभ्य उदकादि ददाति। तस्मिन्दत्ते मार्जनम्। तथैव श्रुतत्वात्।

१७.

१. यत्र सर्वो दक्षिणाग्निः प्रणीयते तत्र देवरक्षाः किंशुकाः। भागग्रस्त्वेदया विष्ठेत्येवमादिकं मन्त्रं जपन्त उत्तरेणान्वाहार्यपचनं गत्वा। कथम्। माहाहविषीं वेदिमग्रेण ततः सव्येनावृत्त्यापरेण गार्हपत्यं यजमानसंचरेण प्राङ्गत्वाहवनीयमुपतिष्ठन्ते।

२. सुसंदृशं त्वा वयं पङ्क्तिः प्रायम्यात्। अक्षन्नमीमदन्त उपोषु शृणुही गिरः। एताभिराहवनीयमुपस्थाय। आहवनीयश्चात्र महाहविषः। यत्पुनराहवनीयप्रेक्षणं प्रायश्चित्तहोमस्य तत्परिश्रितस्थेऽग्नौ। कुतः। दक्षिणाग्निराहवनीयवदिति कात्यायनवचनात्।

३. मनो न्वा ह्वामहे इत्यादिना तृचेन दक्षिणाग्निमुपतिष्ठन्ते। उपस्थानाभावः सर्वप्रणयने। समाप्ते पुनरानीतोऽसौ दक्षिणाग्निर्भविष्यतीति चेत्। सत्यम्। तावदसावाहवनीय एव।

४. आ त एतु मनः पुनरित्यस्याः स्थाने आ म एतु मनः पुनरिति ब्रूयुः।

५. अग्निं तं मन्ये यो वसुरित्यादिना तृचेन। अग्ने त्वं नो अन्तम इति च द्वैपदेन तृचेन गार्हपत्यमुपतिष्ठन्त इति वाक्यशेषः।

६. तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरदित्येतयादित्यमुपतिष्ठन्ते। अथ यत्प्राञ्च उपनिष्क्रम्यादित्यमुपतिष्ठन्त इति (कौ० ब्रा० ५.७) श्रुतेः।

७. देवं बर्हिरिति वर्जयित्वा अनुयाजौ यजेत्। अथ यत्प्रयाजानुयाजेभ्यो बर्हिश्चन्त्ता उत्सृजन्तीति (कौ॰ब्र॰५.७) श्रुतेः।

८. नामनी यजमानस्याभिव्याहृत्येति चोदकप्राप्तस्य प्रतिषेधः। अथ यत्सूक्तवाके यजमानस्य नाम न गृह्णातीति (५.७) श्रुतेः।

९. शंय्वन्तैवेयमिष्टिर्भवति। अथ यत्पत्नीसंयाजैर्न चरन्तीति श्रुतेः।

१०. जुहोतिसमुदायस्त्र्यम्बका इति! तान्संस्थाप्य ततो मैत्रस्चरुः अथ यदुदञ्चः पर्येत्य त्र्यम्बकैश्चरन्तीति श्रुतेः। ब्रह्मत्वार्थ उपदेशः। पाकयज्ञोऽयम्। मैत्रश्चरुरिति हविरुपदेशादश्वमेधे नैतद्देवत्यः पशुः।

११. वाशब्दो विकल्पार्थः। अदितये वा चरुर्भवति। अथ यदन्तत इष्टेष्ट्या यजत इति श्रुतेः।

१२. मित्रस्य चर्षणीधृतो मित्रस्य पुरोनुवाक्या। महाँ आदित्यो नमसोपसद्यो याज्या। ननु अदित्या अप्येते कस्मान्न भवतः। वैलक्षण्यनिर्देशात्। एकत्र तद्धितः एकत्र चतुर्थी।

१३. संस्थितायां चरुहविरिष्ट्यां पौर्णमासं पर्व भवत्येवमेव श्रुतत्वात्।

१८.

१. शुनासीर्यमिति चतुर्थस्य चातुर्मास्यपर्वणो नामधेयम्। तत्र विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः।

२. पौष्णपर्यन्तानि वैश्वदेविकानि वैश्वदेवधर्मकाणि हवींषि भवन्ति।

३. शुनासीर्यः पुरोलाशः। वायव्यं पयः। पयोवचनं याज्या-पुरोनुवाक्ययोर्नियमार्थम्। सौर्य एककपालः।

४. शुनासीराविमां वाचं जुषेथां शुनासीरीयस्य पुरोनुवाक्या। शुनं नः फाला विकृषन्तु भूमिं याज्या।

५. तव वायवृतस्पते वायोः पयोहविषि पुरोनुवाक्या। अध्व-र्यवश्चकृवांसो मधूनि याज्या[१]।

६. तरणिर्विश्वदर्शतः सौर्यस्य पुरोनुवाक्या। दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेतु याज्या। इतिकरणान्नैते वपायाः।

७. सौर्यो याग उपांशु कर्तव्यः।

८. शुक्लो ऽश्वो दक्षिणा भवति। अथ यच्छ्वेता दक्षिणेति श्रुतेः।

९. श्वेत एव। यद्यश्वं श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यादिति शतपथे।

१०. आयोगो युगं बलीवर्दाभ्यां सहितमुच्यते। ते आयोगा द्वादश यस्मिन् सीरे तद्द्वादशायोगम्। सीरं हलमुच्यते। सा वा दक्षिणा भवति। द्विर्वाशब्दान्न चतुर्विंशतिरपि गावः श्वेताः।

११. समानमन्यद्वैश्वदेवेनेति प्राप्तं प्रतिषिध्यते।

१२. अग्निमन्थनादि।

१३. अमथ्यमाने ऽग्नौ प्राप्तमपि वैश्वदेविकं तन्त्रं न भवति। किं तु पौर्णमासं भवति। कुतः। न मन्थन्त्यग्निं पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयो ऽनुयाजा इति शतपथे। स्वश्रुतिस्तु यद्यु न मथ्यते पौर्णमासमेव तन्त्रं भवति। ननु एवं श्रूयमाणे पाञ्चदश्यं प्राप्नोति।

१ C in marg यवाग्वा शाखान्तरात्।

नेत्युच्यते। एवं श्रुतायामेवोदवसानीयायां पौर्णमासीविकारवचना-त्साम्नदर्थं यथा तद्वदिहापि। अध्वर्युवशात्तु सहापि मन्थनेन पौर्णमा-समेतत्तन्त्रम्। दक्षिणा तु चोदकप्राप्तापि विशेषश्रुतया बाध्यत एव।

१४. अध्वर्युवशात्पक्षे शुनासीराविन्द्रवन्तौ तयोरियं पुरोनु-वाक्या।

१५. याज्या।

१६. इन्द्राय वा शुनासीराय कात्यायने। तस्येन्द्रस्य शुना-सीरस्येयं पुरोनुवाक्या।

१७. याज्या।

१८. शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रं इन्द्रस्य शुनस्य पक्षे हविः। केषांचिदध्वर्यूणां तद्वशादियमिन्द्रस्य शुनस्य पुरोनुवाक्या। अश्वा-यन्तो गव्यन्तो वाजयन्तो याज्या।

१९. साकमेधाख्यं पर्व परिसमाप्य तस्मिन्नेव विहारे शुना-सीर्यं पर्व कार्यम्। ननु अन्वक्शब्दात्तस्मिन्नेव क्षण इत्येतत्सिध्यति न तु तस्मिन्नेव विहार इति। उच्यते। सिद्धं वैजवापकाद्वचनात्प्राक् पौर्णमासात्सिद्धो ऽधिकार इति। तत्र पठ्यते। प्राक् पौर्णमासात् शुनासीर्यम्। अतस्तस्मिन्नेव विहार इति सिद्धम्। पशुमत्सु यूपो ऽपि स एवाविशेषात्।

२०. वाशब्दो विकल्पार्थः। शुनासीर्यस्य माघ्यां वा करणम्। पौर्णमासीग्रहणान्मुख्यामुख्ययोरनियमः।

२१. सोमेनाग्निष्टोमेन। उत्सर्गो व्रतोन्मोचनम्। अयं तावत्प्र-थमः कल्पः। तदभावे पशुना इष्ट्या वा। तुल्यो विकल्पः। एव-

मेवाश्वलायनवचनात्। ननु कथमेतत् ज्ञायते। अग्निष्टोमेनेति। प्रत्यवरोहणीयः सौमिकानामुत्सर्गः। तत्र संकल्पविकृतस्योपदेशात्। ऐकाहिकमनादेश इति वचनात्। अग्निष्टोमेनाग्नेयेन पशुनाग्नेय्येष्ट्येति शाखान्तरात्।

२२. सांवत्सरिकाणि चातुर्मास्यान्युक्तानि स्वश्रुतिपाठक्रमेणैव। पञ्चवर्षप्रयोगाणि शाखान्तरीयाणि। तेषु वैश्वदेवात्पूर्वेद्युः शुनासीर्यमपरेद्युर्वैश्वदेवं भवति। आरभ्यमानसंयोगाद्वैश्वानरीयपार्जन्या[1] आदावेवान्तत एवोत्सर्गः।

१९.

१. विधिः कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपादकः शब्दः। तत्प्रतिपादितस्य कर्मणो अपराधे भ्रेषे प्रायश्चित्तं भवति। अथ यत्प्रायश्चित्तप्रतिनिधीन् कुर्वन्ति यदाहुतीर्जुहोतीति शुनासीर्यादनन्तरं श्रुतत्वात् तेनैव क्रमेण सूचितम्। लक्षणसूत्रमेतत्पूर्वकार्युक्तस्यापि करणार्थम्। ब्रह्मणा यानि होतव्यानि तान्येवात्रोच्यन्ते। अन्यत्र तु यथाधिकारं कर्तव्यवस्था। ततस्त्वाग्निहोत्रहोमे तत्कर्तैव। शूलगवपठितानि अनेकपश्वर्थानि[2]। त्रयोदशाध्यायविहितानि होतुरेवेति वृद्धसंप्रदायः। स्वश्रुतौ ब्रह्मणस्तत्र होमवचनात्।

२. प्रायश्चित्तं प्राकृतमेव। तच्चेष्टिपशुसोमदर्विहोमानां विध्यपराधजं नैमित्तिकमङ्गम्। तस्य यथाचोदितस्यासंभवो ऽर्थलोपः

---

१ C °वारिष्यमा°। २ C has शाखापश्वर्थानि instead। ३ A C (sec. h) °राधे जाते निमि°।

कर्तृद्रव्यकालाभावलक्षणस्तत्र प्रतिनिधिर्भवति। आनुकल्पिको विधिर्भवतीत्यर्थः। तद्यथा। सर्वप्रायश्चित्तं सर्वैः प्रत्यक्षविहितैः सह विकल्पेनापि भवति। तुल्यत्वात्। न चायं[1] द्रव्य एव नियमः प्रतिनिधिरिति[2]। कुतः। एष प्रतिनिधीनां धर्म इत्यविशेषवचनात्। अतस्त्वभावविकल्पाः प्रतिनिधिशब्देनेहोच्यन्ते। तद्यथा[3]। प्रायश्चित्तेष्टीनां स्थाने तस्यै तस्यै देवतायै पूर्णाहुतिं जुहुयादित्याश्वलायनस्य। याज्यापुरोनुवाक्याभ्यामृग्भ्यामिति चरकाणाम्। तथा च स्मृतिः।

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये।
कॢप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे॥ (मनु ११. २७.)

३. असंयुज्यविधानात्सिद्धे[4] संज्ञार्थं वचनम्। सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञे आहुती इत्यभिप्रायः। महाव्याहृतिसर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरमित्येवमाद्यर्थमदोषेष्वपि संज्ञाकरणम्। आहुती इति लिङ्गसिद्धे वचनं परिसङ्ख्यार्थम्। आहुती एव केवले। नान्यदाघाराद्यारादुपकारकमङ्गम्। परिसमूहनादि तु संनिपत्योपकारकं भवत्येव। ननु क्वास्या[5] विशेषः। उच्यते। गार्ह्याणां कर्मणां कालातिक्रमादिभ्रेषः[6] प्रतिश्रुतस्तन्त्राद्बहिः। अन्तस्तन्त्रेषु[7] तु गार्ह्येषु श्रौतेषु वा होममात्रम्। परतन्त्रोत्पत्तयो जुहोतिमात्रा इति कात्यायनवचनन्यायात्। ननु श्रौतविध्युपदेशो गार्ह्ये संभवन् भवति[8]। गार्ह्यं च परिसमूहनादि श्रौते इत्येतत्कथं लभ्यते। न्यायसूत्रप्रणयनाद्वृद्धसंप्रदायाच्च। तत ऋग्विधानारण्यकयोरप्येतत्समानम्।

---

१ B न तथायं। २ B नियमाः A नियम। ३ C ins. अपि वा। ४ B विधीयमानात्। ५ C ननु कस्य विषयः। ६ A ०भ्रेषप्रति B C ०भ्रेषः। प्रतिश्रुतत०। ७ B ०अत्रम्। ८ A om. ०भवन्।

४. आहवनीयो ऽग्निराधारः सर्वाहुतीनां न केवलं प्रायश्चित्ताहुतीनामेवेति सर्वग्रहणम्। परिभाषासूत्रमेतत्। एवं चेत् प्रथमाध्यायादौ सूत्रमेतद्युज्यते। नेति ब्रूमः। सार्वयज्ञिकमिति तत्र वचनादाहिताग्नेराहवनीय एव पाकयज्ञाहुतयो मा भूवन्निनीह सूचितम्। आहवनीय इति प्रथमानिर्देशाद्यो यत्राहवनीयः स्थानापत्त्या वचनेन वा तत्संबन्धा एव प्रायश्चित्ताहुतयो ऽपि कर्तव्या इत्येतत् सिद्धं भवति।

५. चशब्दः सर्वग्रहणानुकर्षणार्थः। सर्वाहुतीनां होमपात्रं जुहूर्भवति। ननु पाकयज्ञेषु कथम्। उच्यते। को ऽत्र विशेषः। स्मार्ता जुहोतयः पाकयज्ञा उच्यन्ते। तेन सर्वाहुतीनामित्युच्यमानं जुहोतिसामान्यात्तत्रापि भवत्येव। यत्र त्वग्निविशेषस्य पात्रविशेषस्य वा स्मरणमस्ति तत्र तदेव भवति। तद्यथा।

कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही।
दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु॥

इति याज्ञवल्क्ये (१, ९७)। तथा च गृह्ये। स्रुवः पात्रमाज्याहुतिषु। ननु कथं ज्ञायते आज्याहुतिष्विति। उच्यते। आज्ये हविषि सव्ये पाणौ ये कुशास्तान् दक्षिणेनाग्रे संगृह्य मूले सव्येन तेषामग्रं स्रुवे समनक्ति मध्यमाज्यस्थाल्यां मूलं चेति स्रुवस्याज्याहुतिषु दर्शनात्। अथ चेत् स्थालीपाकेषु स्रुच्यग्रं मध्यं स्रुवे मूलमाज्यस्थाल्यामिति विशेषदर्शनादाज्याहुतिषु स्रुवः पात्रमित्यवगम्यते। ननु पूर्णाहुतिहोमो ऽग्निहोत्रहोमो ऽपि वा स्थालीपाकमेवेत्याग्रयणचरुः शूलगवश्च पाकयज्ञधर्मकास्तेषु वै स्रुवेणाज्याहुतीरिति नियमात्

प्रायश्चित्तानि पार्वणवत् स्रुवेण प्राप्नुवन्ति। सत्यम्। तदपवादार्थमेव सूत्रमारब्धम्। इह सूत्रपठितानां जुहूश्च पात्रमिति। परिधिकर्मणि तु पाकयज्ञधर्मके प्राप्तस्य स्रुवस्य वारणेन स्रुवेणेति पुनर्ग्रहणात्प्रायश्चित्तहोमे ऽपि जुहूर्न भवति। पिण्डपितृयज्ञे जुहूरेव दर्शाङ्गत्वात्। एतेनैव धर्मेणानाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञ इत्येतावन्मात्रातिदेशादनाहिताग्नेः प्रायश्चित्ताहुतिषु स्रुव एव पात्रं धर्मवचनात्। पूर्णाहुतिषु सर्वत्र स्रुचा पूर्णया चतुर्गृहीतमाज्येनोपायेन संपाद्य जुहुयात्। कुत एतत्। तन्त्रान्तरे दर्शनात्।

६. चतुर्गृहीतमाज्यं प्रायश्चित्तेषु जुह्वा होतव्यमित्ययं नियमः। कुतः। श्रुतेः। प्रायश्चित्तवचनमधिकारार्थम्।

७. अनन्तरमव्यवहितं दोषादपराधात्प्रायश्चित्तम्। कुतः। यस्मादनिर्हृतदोषेण सहोत्तरस्य[१] संबन्धो नास्ति। [२]क्रमकोपपरिहारार्थो होतुः। दोषवचनाद्व्यवहितविज्ञातस्यापि दोषनिर्घातो युक्तः। अतश्च शस्त्रानुवचने समाप्य प्रवृत्तस्य चाङ्गकर्मणो ऽन्ते प्रायश्चित्तहोमः। प्रवृत्तिनिषेधात्।

८. दोषविशेषे मन्त्रविशेषेणैव साक्षाद्विहितं स्वशाखायामन्यत्र चास्ति। तत्र तस्मिन्नुभे कुर्यात्। के उभे। किं शाखान्तरीयं च स्वशाखोत्थितं च। नेत्युच्यते। सर्वप्रायश्चित्तम् चाधिकारिकं च। विशेषाधिकारविहितमाधिकारिकम्। तत्कृत्वा ततः सर्वप्रायश्चित्तम्। सूत्रे

१ C °त्तरेण। २ A क्रमकाय।

तु सर्वप्रायश्चित्तस्य पूर्वपाठादसंभवे सर्वप्रायश्चित्तेनापि दोषोपघातः। द्विश्चशब्दाद्धोमप्रायश्चित्त एव समुच्चयो नेतरस्मिन्।

९. यस्य प्रमादादुद्धरणार्हे आहवनीये अनुद्धृते आदित्यो ऽभ्यस्तमियात् सो ऽन्येन याज्ञिकेन ब्राह्मणेन श्रोत्रियपुत्रेणोद्धरणं कारयेत्। तस्य च कुर्वतः सुवर्णं दर्भप्रबद्धमग्रतो नयेयुस्त्रैवर्णिकाः परिचारकाः। रजतमभ्युदिते। अन्यत्पूर्ववत्। उद्धरणकर्त्रे वरो देयः। शाखान्तरात्।

१०. यद्यग्निहोत्रहोमार्थमुद्धृत आहवनीयो ऽनुगच्छेत् ततो गार्हपत्यादुद्धरणं मन्त्रेण कृत्वा तस्मिन्नेवोद्धरणे तत्काल एवाग्नये ज्योतिष्मते इष्टिं कुर्यात्। शाखान्तरश्रुतेः। यस्याहवनीय उद्धृतो ऽग्निहोत्र उपयायात्सो ऽग्नये ज्योतिष्मते ऽष्टाकपालं निर्वपेदिति। ननु पौर्णमास्याममावास्यायां वा क्रियमाणायां ज्योतिष्मत्यां चोदको ऽनुग्रहकृतो भवति। किमर्थं निमित्तादनन्तरं क्रियते। उच्यते। सत्यमेव यदि इयमग्न्युत्पत्त्यर्था न स्यात्। अग्न्युत्पत्त्यर्था तु ज्योतिष्मती। तस्मात्तस्मिन्नेव काले कर्तव्येति। प्रासङ्गिके तु दर्शपूर्णमासार्थे उद्धृते उद्धरणकाले ऽप्यनुगते ज्योतिष्मती न कर्तव्या। कुतः। प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वादिति न्यायात्। नित्यधृते ऽप्यनुगते न[1] ज्योतिष्मती। पुरुषार्थत्वान्नित्यधारणस्य। तथा जैमिनिः। धारणे च परार्थत्वादित्याह।

११. उदग्ने शुचयस्तवाग्नेर्ज्योतिष्मतः पुरोनुवाक्या। वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निर्याज्या।

---

१ C om. न।

१२. अभ्यस्तमिते ऽभ्युदिते च प्रकरणात्। गार्हपत्ये ऽनुगते पूर्वमुद्धृतमाहवनीयं गार्हपत्यत्वेनाध्यवसाय दक्षिणाग्निमप्ययतो नीत्वा आहवनीयं विना मन्त्रेणान्यं प्रणीयाग्निहोत्रं जुहुयात्। होमः प्राप्त एवानूद्यते प्रायश्चित्तहोमप्रतिषेधार्थम्। होमार्थमेव गार्हपत्याध्यवसानम्। ततः परिसमाप्ते होमे ऽन्यस्य मन्थनम्। जुहुयादिति वचनादिष्ट्यर्थे विहारे नैतद्भवति। तत्र मन्थनं कृत्वा सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा गार्हपत्यस्य स्थापनं कार्यम्[1]। अथ यदि गार्हपत्यो ऽनुगच्छेदरणी वाव स गच्छत्यरणिभ्यां हि स आहृतो भवतीति शतपथश्रुतेः।

१३. अयमपरः पक्षः। आहवनीयं समारोह्योत्तरतः स्थित्वा निर्मथ्य गार्हपत्यमाहवनीयं प्रणीय दक्षिणाग्निं च विहृत्य तत्र होममध्यवस्येत्। परिसमापयेदित्यर्थः। कथं चासौ परिसमापितो भवति। यदि सायं तर्हि प्रातस्तनो ऽपि होमस्तत्रैव क्रियते। प्रातश्चेन्निमित्तं प्रातस्तन एव केवलो होमः। परिसमाप्ते प्रातस्तने होमे ततः समारोप्याग्नीनरण्योर्निर्मथ्य चिरंतनेभ्यो ऽग्निस्थानेभ्यो भस्मोद्धरणं कृत्वोपलिप्य गार्हपत्यमुपस्थापयेत्। तथा च शतपथः। इत्यमेव कुर्यादरण्योरग्नीन्समारोह्योदङ्ङुदवसाय निर्मथ्य जुहुदवसेत्तथाह न कां चन परिचक्षां करोति नवावसान उ अस्याभितोरात्रं कृतं भवति (शतपथब्रा० १२. ४. ३. १०.)।

१४. उभयोर्गार्हपत्याहवनीययोरभ्यस्तमितयोरभ्युदितयोर्वा-

---

१ A तत्र गार्हपत्यस्य मन्थनं कृत्वा संस्थाप्याहवनीये जुहुयात् प्रायश्चित्तम् अथ C (in marg.) स्थापनं कार्य instead of मन्थनं कार्यं of B C.

न्यतरस्मिन् सन्ध्याकाले गार्हपत्योल्मुकमधरारणिं कृत्वा उत्तरारण्यां मन्थनं कुर्यात्। एवमेव शाखान्तरे श्रुतत्वात्।

१५. अथ चेद्गार्हपत्योल्मुकं मन्थनयोग्यं न विद्यते ततोऽरणी गार्हपत्यभस्मना संस्पृश्य गार्हपत्यं मथित्वा विहृत्याग्नये तपस्वते जनद्वते पावकवत्गुणायेष्टिं कृत्वा ततो होमः।

१६. पुरोनुवाक्या।

१७. इति याज्या। पुनरेतच्छ्रुत्यन्तरम्। यस्योभावनुगतावादित्यो ऽभिनिम्लोचेदभ्युदियाद्वा[1] पुनराधानमेव तत्र प्रायश्चित्तिरिति वचनसामर्थ्यात्तेन सह विकल्पः। वक्ष्यमाणसूत्रोक्तो वा तस्यापि विषय इति।

१८. इत्येवंप्रकार एवाग्न्यभावे सायमभ्यस्तमितयोरनुगतयोस्तदवस्थयोः प्रातरभ्युदितयोः प्रायश्चित्तमुच्यते। किं तत्। अग्न्याधेयेनोत्पादयेत्। अनन्तरमेव। न वसन्ताद्यपेक्षेत। तथा अभ्यस्तमितयोरिति निमित्तान्तरम्। प्रातर्होमकाले ऽनुगतयोरभ्युदितयोस्तदवस्थयोरेवाभ्यस्तमितयोरग्न्याधेयमेव तत्र प्रायश्चित्तम्। तथा अनुगमादन्येन कारणेन नष्टयोर्दस्युभिरदर्शनं नीतयोरनुपलभ्यमानयोर्महता वा भयेन पुनराधानाप्राप्तयोरग्न्याधेयमेव प्रायश्चित्तम्। केचिदध्याहारेण सूत्रावयवं वर्णयन्ति। अन्येन वा कारणेनोत्पन्नयोर्नष्टयोरिति कारणशब्दमध्याहारं कृत्वा। अरणी एकं कारणं प्रसिद्धमेव। अन्यत्कारणमुपावरोहणमन्त्रः। उपावरोह जातवेद इति। तत्र लौकिके शावुपावरोहणे कृते प्राक् समारोपादनुगत-

---

१ A B (?) ऽस्तमियादभ्यु०।

योरग्न्याधेयमेव प्रायश्चित्तम्। द्विवचनमत्राविवक्षितम्। अग्न्यभावमात्रं विवक्षितमिति।

२०.

१. उपसृष्टा सवत्सीकृता यद्यग्निहोत्री धेनुरा दोहनिष्पत्तेर्वाश्येत ततः सूयवसाद्भगवती हि भूया इत्यनेन मन्त्रेण घासमुष्टिं तस्यै दद्यात्। तदाऊर्यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाश्येत किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स्तम्बमाच्छिद्य ग्रासयेदेतदेव तत्र कर्मेति श्रुतपथे।

२. यद्युपसृष्टैवोपविशेत्तत आर्द्रदण्डप्रहारेणोत्थापयेत्। यस्माद्भीषेत्येवमादिना मीढ्हुष इत्येवमन्तेन मन्त्रेण उत्थाप्य च। उदस्थाद्देव्यदितिरित्येवमादिना वरुणाय चेत्येवमन्तेन मन्त्रेण तामेवानुमन्त्रयेत्।

३. अथवा येयमुपविष्टा तामुत्थाप्यादुग्धां द्वेष्याय ब्राह्मणाय दद्यात्। अर्थादनृत्विजे। ऋत्विक् तु नैव द्वेष्यो ऽनाचारात्। तथा च जैमिनिः। द्वेष्यो वा चोदनादित्याह।

४. हविरेव संस्कृतं होमार्थं द्रव्यम्। तस्मिन् भूमौ पतित इदं प्रायश्चित्तम्। अच्छायं वो मरुतः श्लोक एतु एतयर्चा[१]। तथा यथोरोजसेत्यादिना पूर्वहुताविव्यन्तेन अद्भिरुपनिनीयाश्राव्येत्यर्थः। ततो ऽस्कानधितेत्यादिना अध्विन्त्यन्तेन स्कन्नमनुमन्त्रयेत।

५. यद् ब्राह्मणो भोज्याभोज्यनिन्दकः साधुकारी न भक्षयेदेत-

---

१ C has सर्वां instead.

दुष्टस्य लक्षणम्। अनेन दुष्टमध्यवस्येन्नान्येन। लक्षणग्रहणात्केशकीटावपन्नस्य हविषो न मृत्प्रक्षेपेण शुद्धिः।

६. तस्य दुष्टस्य प्रतिपत्तिरप्स्वपेक्षस्याप्सु प्रक्षेप इत्यर्थः।

७. दुष्टादन्यस्मिन्नदुष्टे शेषे विद्यमाने प्रयोजनसमर्थे तेन समापनं कार्यम्।

८. यत्र तु मध्यादवद्यति पूर्वार्धादवद्यतीत्यादिवचनं तत्र मध्यपूर्वार्धादेर्नाशदोषापहारे शेषस्य निष्प्रयोजनत्वादभाव एव। अतस्तत्रान्यदुत्पादयेन्मध्यपूर्वार्धाद्यर्थत्वात्संस्काराणाम्[1]।

९. प्रक्रान्तश्रुतद्रव्यापहारे तज्जातीयासंभवे यद्रूपतो रसतश्च सामान्यतमं तत्कार्यक्षमं च मन्येत तत्प्रतिनिदध्यात्। कुतः। यागचोदनयैव द्रव्यस्य प्राप्तत्वान्नियममात्रं व्रीह्यादिश्रुतयः। न च नियमानुरोधेन प्रधानकर्मणो हानिर्युक्ता तस्मात्प्रतिनिधिनापि प्रक्रान्तं परिसमापयितव्यम्।

१०. वाचनिकानामपि प्रतिनिधीनां एष एव धर्मो यः पूर्वसूत्रोक्तस्ततो नेदिष्ठिनो यजमानधर्माः। तथाच कात्यायनः। स तद्धर्मकर्मयोगादिति।

११. अयं चापरः प्रतिनिधेर्धर्मः। अविकारः अनूहः शब्दानाम्। श्रुतद्रव्याभिधायिनां शब्देनाभिधानं न प्रतिनिधिद्रव्याभिधायिनाम्। तद्यथा। छागाभावे मेष उपादीयमाने होता यक्षदग्नीषोमौ छागस्येत्येव ब्रूयात्। नन्वेवमनभिधानान्मन्त्रप्रयोगानर्थक्यं स्यात्। उच्यते। तद्धि प्रतिनिधिद्रव्यं श्रुतद्रव्यबुद्ध्यैवोपादीयते।

---

1 A C (sec. h) °र्धाद्यर्थत्वा°।

न द्रव्यान्तरबुद्ध्या। ऊहश्च क्रियमाणो द्रव्यान्तरबुद्धिं जनयेत्तस्माद-विकारः शब्दानाम्।

१२. अप्रत्तदैवतं यावद्देवतामुद्दिश्य न प्रक्षिप्तं तादृशे दुष्टे हौत्रस्यानावृत्तिः। किं कारणम्। असंस्पर्शितत्वात्। प्रोक्षणादेस्तु संस्कारस्यावृत्तिर्भवति। सांनिपातिकत्वात्। अत उच्यते। अन्यद्धविः संस्कृत्य प्रयच्छेद्देवताया इति।

१३. प्रक्षिप्तावदानशेषं यदि दुष्टं स्यात्ततस्तस्मिन्प्रत्तदोषे सति हविरन्तरस्यानावृत्तिः। अनुत्पादनमित्यर्थः। प्रधानार्थं हि हवि-रुत्पाद्यते न गुणार्थमतः शेषभाजां स्विष्टकृदादीनां लोपो भवति।

१४. यत्परं कार्यमारादुपकारकं न प्रतिपत्तिकर्म तदाज्येन कर्तव्यम्। तद्यथा निष्काषहोम उच्यते। [1]पयसाग्निहोत्रावृता प्रव-र्ग्यशेषहोम इत्येवमादीन्युदाहरणानि। यत्पुनः पुरुषार्थं यथा हविरुच्छिष्टाशनो हविःशेषभक्ष इति तत्र प्रतिनिधिर्युक्तः। समाप्तिः श्रेयसीति ह स्माह कौषीतकिरिति (८.९) श्रुतेः।

१५. चोदिताभ्यो या अन्यास्तासु देवताखिष्टासु अज्ञानाद्वा दुष्टद्रव्येणेष्टासु अपरिसमाप्ते तन्त्रे प्रदानमावर्तते। पुरोनुवाक्या प्रैषो याज्या च। प्रदीयते अनेनेति प्रदानम्।

१६. अशेषे तन्त्रे सकला इष्टिरावर्तते दुष्टादुष्टसमुदायेऽप्या-वृत्तिः श्रुतत्वात्।

---

१ A पयसा ग्निहोत्राव्रताप्रवर्ग्ये C पयसा यजो ऽग्निहोत्रावृताप्रवर्ग्यशेष, sec. h. del. यजो B पयस्यायजोग्निहोत्रावृत्ता।

१७. यो यस्योपकरोति स तस्य गुण उच्यते। यथा उद्धरणमन्त्रो ऽग्नेः। अवद्योतनादयश्च संस्कारा हविषः। तत्र प्रमादादुद्धरणमन्त्रस्य लोपे उद्धरणस्यावृत्तिर्न भवति। अवद्योतनादीनां च प्रमादादकरणे ऽन्यस्य हविषः पुनःक्रिया न भवति। कुतः। संनिपातप्रधानत्वात्। संनिपतन्ति यस्मिन्गुणाः स संनिपातस्तस्य प्रधानत्वादनावृत्तिः। प्रधानवशवर्तिनो हि गुणाः। न गुणवशवर्ति प्रधानम्। ननु सर्व एव धर्माः प्रकरणात्प्रधानात्पूर्वप्रयुक्तास्ततश्चावद्योतनादयस्तादर्थ्येन कस्मान्न क्रियन्ते। उच्यते। संनिपत्य हि ते प्रधानस्योपकुर्वन्ति। नान्यथेति।

१८. यत्र मन्त्रेणाहुतिरुक्ता यथा प्रजापत इति चतुर्थीति सा प्रमादात्प्रजापतये स्वाहेति हुता प्रजापते न त्वदिति मन्त्रो न प्रयुक्तः। क्वचित्प्रदानं याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां विना प्रत्तम्। तत्र पश्चान्मन्त्रः प्रयोक्तव्यो न प्रयोक्तव्य इति संदेह आह। मन्त्रं नानुजपेत्। कुतः। अभिधानसंस्कारद्वारेण स्मारयन्त उक्ता मन्त्रा उपकुर्वन्ति। अतिक्रान्तश्च स कालस्तस्मान्नानुजपेत्।

१९. अनुजपेन्मन्त्रमित्येवं जातूकर्ण्य आचार्यो मन्यते। आचार्यग्रहणं विकल्पार्थम्। उभयथा श्रुतेः। प्रयोगनियमाददृष्टम्।

२०. चोदिताभ्यो या अन्यास्ताभ्यो हविर्ग्रहणे कृते ऽन्यासु वा आवाहितासु न ग्रहणं नावाहनं चाङ्गीकुर्यात्। किं तर्हि चोदिताभ्यः प्रयच्छेत्। कुतः। चोदितायाः[1] प्राधान्यात्। यास्त्वावाहिता हविर्ग्रहणे वा भ्रान्त्या संकीर्तितास्ता आज्येन यजेत्। श्रुत्यन्तरात्।

---

१ A चोदनायाः।

२१.

१. इष्टयो दर्शपूर्णमासाद्याः। पशुबन्धा अग्नीषोमीयप्रभृतयः। बहुवचनं पशुबन्धानामनेकप्रकारत्वात्। सोमे चेति जातावेकवचनं। एतेषु प्रायश्चित्तं ब्रह्मा जुहोति। कुतः। एतेष्वेव ब्रह्मणो वरणं लिङ्गात्। तदाहुः किंविदं किंछन्दसं ब्रह्माणं वृणीतेत्यध्वर्युमित्येके स परिक्रमाणां क्षेत्रज्ञो भवतीति। छन्दोगमित्येके तथा ह्यस्य त्रिभिर्वेदैर्हविर्यज्ञाः संस्क्रियन्त इति। प्रायश्चित्तं ब्रह्मा जुहोतीत्येतदपि श्रुतेरेव। यद्वै यज्ञस्य स्खलितं वोल्बणं वा भवति ब्रह्मण एव तत्प्राहुस्तत्स त्रय्या विद्यया भिषज्यतीति (कौ० ब्र० ६.११.१२)।

२. इष्टिपशुबन्धेषु सोमे चेत्यनुवर्तते। ऋग्वेदविहिते कर्मणि यदि विध्यपराधो भवेद्भूः स्वाहेत्येतावता मन्त्रेण गार्हपत्ये जुहुयात्। अथ यद्यृच्युल्बणं स्याच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयाद्भूः स्वाहेति (६.१२) श्रुतेः।

३. यदि यजुर्वेदविहितकर्मसंबन्धी विध्यपराधः स्यात्ततो भुवः स्वाहेत्येतावता मन्त्रेण प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयादन्वाहार्यपचने ऽग्नौ।

४. सोमे तु वितत आध्वर्यवे भ्रेष आग्नीध्रीये जुहुयात्। अथ यदि यजुष्युल्बणं स्याच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वान्वाहार्यपचने प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयात् हविर्यज्ञ आग्नीध्रीये सौम्ये ऽध्वरे भुवः स्वाहेति (कौ० ब्र० ६.१२) श्रुतेः। प्रागाग्नीध्रोत्पत्तेर्दक्षिणाग्नौ। आहवनीय इत्यपरे।

५. सामवेदविहिते कर्मणि चेद्विध्यपराधः स्यात्स्वः स्वाहेत्येतावता मन्त्रेणाहवनीये जुहुयात्। आहवनीयग्रहणं पूर्वयोराग्न-

ङ्गानिवृत्त्यर्थम् । अथ यदि साम्युस्रवणं स्याच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाहवनीये प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयात्स्वः स्वाहेति श्रुतेः ।

६. यत्र वेदविशेषत्वेन दोषो न विज्ञायते। यथा। यज्ञोपवीतिना कर्तव्यं बद्धशिखेन कर्तव्यमिति तस्यापराधे भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्येतावता मन्त्रेणाहवनीय एव जुहुयात्। आहवनीयः सर्वाहुतीनामिति परिभाषितत्वात्। अथ यद्यविज्ञातमुस्रवणं स्याच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाहवनीय एव प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयाद्भूर्भुवः स्वः स्वाहेति श्रुतेः।

७. उपस्थानासंभवे प्रतिनिधिरयम्। प्रायश्चित्तप्रतिनिध्योः प्रकरणात्। यदि कथं चित्प्रवत्स्यन्नग्नीन्समीक्षत इत्येवमादिकं विधिमकृत्वा प्रवासो भवति ततो ऽनुपस्थाय प्रसर्गे ऽग्निभिः सह वियोगे प्रवासे इत्यर्थः। प्रतिदिशमुपस्थानम्। यस्यां दिश्यग्निहोत्रगृहं तत्प्रत्यभिमुखः कुर्यात्।

८. अग्नीनुपस्थायाप्रसर्गे यथा प्रोष्यायन्नित्युक्तं तथैव कुर्यात्। प्रतिदिशमुपस्थायाप्रसर्गे प्रतिदिशमेव कुर्यात्। तत इह सूत्रारम्भात्तृणापचयनसमिदाधाने न भवतो ऽर्थलोपात्।

९. समारोहयमाण इत्यादिना समारोह्याप्रवासे सति न लौकिक उपावरोह्योपस्थानम्। किं तर्हि मन्थनं कृत्वोपस्थानं कुर्यादिति वाक्यशेषः।

१०. अनुपस्थाय प्रसर्गे। यथा गार्हपत्यस्थयोराहवनीयदक्षिणाग्न्योरुपस्थानं तथारण्योरपि प्राप्तं प्रतिषिध्यते।

११. अहोमेन कारणेन अनिज्यया वा निमित्तभूतया शक्ति-

हीनो ऽपि कर्मभ्यो ऽग्नीन्नोत्सृजेत् । कर्मार्था अग्नयस्तदशक्तौ निःप्रयोजनं धारणमिति कृत्वा कस्य चिदुत्सिसृचा स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

१२. अनुत्सृजन् किं कुर्यादित्याकाङ्क्षित आह । यदाक्रियासमर्थस्तदा कालातिक्रमनिमित्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा । तुशब्दाच्छाखान्तराम्नातमपि । ततो ऽतीतानि कर्माणि प्रतिनिदध्यात् । प्रतिनिधिश्च शाखान्तरे विहितः । तद्यथा[1] ।

चतुर्दश चतुर्गृहीतानि सकृदुन्नयते हविः ।
एका समित्सकृद्धोमो ऽर्धमासाय कल्पते ॥

तस्यायमेव विषयः । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये तृतीयो ऽध्यायः समाप्तः ।

---

१ C om.

अथ चतुर्थो ऽध्यायः[1]।

१.

उक्तानि प्राक्सौमिकानि कर्माणि। तेष्वेव याजमानं वक्तव्यम्। तदुच्यते।

१. व्रतमिति वक्ष्यमाणनियमवद्भोजनाद्युच्यते[2]। तत्पत्नीयजमानौ चरतः। तयोर्हि याजमानमिति न्यायसिद्धत्वात्। तत्र भोजनस्य कालनियमं तावदाह।

२. वत्सापाकरणमिति गोमिनां प्रसिद्धः कालो ऽपराह्णः। ततः प्राग्वक्ष्यमाणमश्नीयाताम्। किं पुनस्तद्व्रत्यमित्याकाङ्क्षित आह।

३. उक्तेभ्यो यदन्यत्तद्व्रत्यम्। मांसादीन्यव्रत्यानि। तस्मादेतेषां यथाविषयमुपभोगवर्जनम्। अन्यथाकरणे ऽव्रत्यं वा चरित्वेति व्रतपतीष्टिः। येन च द्रव्येण यक्ष्यमाणः स्यादिति प्राधान्येन यद्यागसाधनं तज्जानीयात्। यदन्यत्तद्व्रत्यं तदश्नीयात्। यक्ष्यमाण इति च भविष्यत्कालनिर्देशाद्यागात्पूर्वेद्युर्व्रत्यचरणम्।

---

१ A adds वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तीयो ऽकरोन्नयम्। २ C वक्ष्यमाणम्।

२.

१. अग्न्यन्वाधानमिति नाम्ना कर्म शाखान्तरे प्रसिद्धम्। तदुच्यते। यजमानाधिकारो ऽनुवर्तते। न पत्न्याः सामर्थ्यात्। अग्नीन्विहृत्य प्रादुष्कृत्य वा नित्यधारी तानन्वादधाति समिधः। कथमेतत् ज्ञायते समिध इति। आदधातिशब्दात्। क्वैतत्कर्म। उच्यते। इष्टिपशुबन्धेषु। कः पुनरस्येष्टिपशुबन्धाङ्गस्य कर्मणः[१] कालः। उच्यते। पूर्वेद्युः। पूर्वस्मिन्नहनीत्यर्थो ऽर्थाद्विभक्तिर्विपरिणम्यते। इष्टिपशुबन्धेभ्यः पूर्वेद्युरिति। उपदिष्टः कर्ता होमद्रव्यं कालश्च। विधिमिदानीमुपदिशति।

२. आहवनीये ऽग्नौ महाव्याहृत्योत्तमया स्वरित्येतया समिधमादध्यात्। समिदाधानमन्त्राणां चेत्यन्ते स्वाहाकारः। महाव्याहृतयो विशिष्टक्रमाः सार्थवादाः व्यस्ताः समस्ता उक्ताः। ततः सूत्रकारस्य व्यवहारः।

३. गार्हपत्ये ऽग्नौ प्रथमया महाव्याहृत्या समिधमादध्याद्भूरित्येतया।

४. मध्यमया महाव्याहृत्या भुव इत्यतया दक्षिणाग्नौ समिधमादध्यात्।

५. द्वेद्वे त्रिष्वप्यग्निषु चशब्दात्समुच्चिताः[२] प्रत्येकं मन्त्रवत्या सह तूष्णीमादध्यात्।

६. पूर्वोक्ताः समिधो नव। दशमीं समिधमाहवनीय आद-

---

१ A om. चक्र। २ A ०शब्दात्समिधन्ताः प्र० B ०शब्दात्समुच्चिता C ०शब्दात्समुच्चितशब्दाः प्र० ; in marg. त्समिच्चिताः।

ध्यात्। समस्ताभिर्महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवःस्वरिति। एतत्पैङ्ग्यमग्न्यन्वाधानम्।

७. पक्षान्तरमेतदग्न्यन्वाधानस्य। महाव्याहृतीनां मन्त्राणां स्थाने तेनैवाग्निक्रमेण चतस्र ऋचो विहव्यस्य ऋषेरेकदेशभूताः। आम्नायक्रमेण प्रथमा प्रयोक्तव्या समिदाधानमन्त्रत्वेन। तद्यथा। ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्वित्यनयाहवनीये समिदाधानम्। ततस्तूष्णीं द्वे। मम देवा विहवे सन्तु सर्व इत्यादिकया गार्हपत्ये। ततस्तूष्णीं द्वे। मयि देवा द्रविणमा यजन्तामित्येतया दक्षिणाग्नौ। ततस्तूष्णीं द्वे। मह्यं यजन्तु मम यानि हव्येत्यादिकया दशमीमाहवनीये।

८. यो विहव्यस्य शेषो देवीः षळुर्वीरुरु नः कृणोतेत्येवमादिकः षळर्चः सह खिलिकया विहव्यस्येत्यृषिनिर्देशात् तेन शेषेणाग्नीनामुपस्थानं प्रकरणात्। एतत्कौषीतकमग्न्यन्वाधानम्। अपरः कल्पोऽग्न्यन्वाधानस्य उच्यते।

९. अप नः शोशुचदघमित्येताः सप्त। अग्ने नय सुपथा राये अस्मानित्येका। यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमान इत्येका। त्वं नो अग्ने अधरादुदक्तादित्येका। एवमेता दश। एताभिर्वा दशभिराहवनीयादिषु पूर्वोक्तेन क्रमेण समन्त्रिकास्तिस्रस्तिस्रः समिध आधाय दशम्याहवनीय आदध्यात्।

१०. प्राग्नये वाचमीरयेति पञ्चकं सूक्तम्। इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति षोडशकम्। आभ्यां सूक्ताभ्यामुपस्थानमग्नीनाम्। आरुणमेतदग्न्यन्वाधानम्।

११. पूर्वोक्तेनैव क्रमेण दशापि समिधस्तूष्णीमादध्यादित्येतत्शागहीयमग्न्यन्वाधानम्। आचार्यग्रहणं विकल्पार्थम्।

१२. यत्पूर्वमुक्तं महाव्याहृतिभिरग्न्यन्वाधानं तत्पैङ्ग्यं मतम्। आचार्यग्रहणं कीर्त्यर्थम्।

१३. विहव्येन यदुक्तमग्न्यन्वाधानं तत्कौषीतकं मतम्। आचार्यग्रहणं पूजार्थम्।

१४. अप नः शोशुचदघमित्येवमादिकमग्न्यन्वाधानमारुणं मतम्। तदेतदनेकविकल्पमग्न्यन्वाधानं शाखान्तरादाचार्येणोपसंहृतम्।

३.

१. पिण्डपितृयज्ञ इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयं शास्त्रसंव्यवहारार्थं पिण्डप्रदानप्राधान्यदर्शनार्थं च। कालमिदानीमाह। अपराह्णेऽमावास्यायां कर्तव्य इति वाक्यशेषः। कथमित्याकाङ्क्षित आह।

२. स्वसंचरेण पात्राणि नयेत्। यथोद्दिष्टान्यविरोधात्।

३. गार्हपत्यस्याग्नेः पश्चाद्दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु[१] स्फ्यं प्राञ्चं निदध्यात्। कुत एतत् प्राञ्चमिति। दक्षिणाग्रेषु कुशेष्विति न्यायप्राप्तस्य पुनर्वचनात्।

४. तस्यैव स्फ्यस्योपरिष्टात्पात्र्याधाराग्नीहोत्रीन्निदध्यात्।

५. तस्यैव स्फ्यस्य पुरस्ताद्दक्षिणामुखे शूर्पे स्थालीं निदध्यात्।

६. आच्य सव्यं जानु भूमौ निपात्य। नीचा मुष्टिना अधो-

---

१ A कुशेषु।

मुखहस्तमुष्टिनेत्यर्थः। व्रीहीन्गृह्णाति। सकृद्विशेषावचनात्। पितॄन्मनस्यनुस्मरन्[1]। क्व गृह्णाति। स्थाल्यां शूर्पस्थायां। संनिधानात्। स जघनेन गार्हपत्यं प्राचीनावीती[2] भूत्वा दक्षिणासीन एवं गृह्णातीति च शतपथे। कियत्परिमाणान्[3] गृह्णातीत्यत आह।

७. नीचा मुष्टिना सकृदपि गृह्णन् आर्थेनोपायेन तथा गृह्णीयात् यथा स चरुर्भवति। न यवागूः। कुत एतत्। स इति वचनात्। किंविशिष्टश्चरुः। अधोबिलाशृतः। स्थालीबिलादध आशृतश्च। आङीषदर्थे। ईषच्छृत इत्यर्थः। अधोबिल आशृतश्चेत्यधोबिलाशृतः। अपूर्णस्थालीको[4] मन्दखिन्नश्चेत्यर्थः[5]। एवमवस्थो यथा भवति तथा व्रीहीन् गृह्णीयात्।

८. पत्न्या एकवारं कण्डितानित्यर्थः[6]। ईदृशांस्तण्डुलान्।

९. पूर्वोक्तलक्षणं चरुम्।

१०. असंस्कृतेन घृतेन चरुमभिघार्य। कुत एतत् असंस्कृतेनेति। अदेवत्वात्[7]।

११. तं चरुं प्रतीच्यां दिश्युद्वासयेत्।

१२. अवसवि अप्रदक्षिणमित्यर्थः। परिसमुह्य गृह्योक्तेन विधिना। प्रकृतत्वाद्दक्षिणाग्निं परिस्तीर्यानियताग्रैर्दर्भैः। सर्वतः पर्युक्ष्य[8]। क्रियात्रयमप्येतदप्रदक्षिणं कुर्यात्। यावदुक्तं चात्र कर्मप्रकृतिविकाराभावात्।

---

१ A B मनसा स्मरन्। २ A om. प। ३ A B कियत्परिमाणान् C ०परिमाणेन। ४ A C (sec. h.) ०स्थालीपाको। ५ A मन्दपक्वश्चे० B मन्दशृतश्चे०। ६ A C (orig.) कड़िंतानि० B कदिता। ७ A B अप्रदेयत्वात्। ८ C (sec. h.) पर्युंक्षण।

१३. दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा।

१४. यज्ञोपवीती विशिष्टविन्यासशरीरस्थसूत्रादिः[1]। प्राङ्मुख आसीनो मेक्षणेन दर्व्याकारेण प्रादेशमात्रेण प्राङ्मुखेन यज्ञियेन वक्ष्यमाणा आहुतीर्जुहोति। इह यज्ञोपवीतीति प्राङासीन इति वचनात्सर्वं प्राचीनापवीती[2] दक्षिणामुखः कुर्यात्। पत्न्या सकृत्फलीकृतानित्यारभ्य जुहोतीत्यन्तं सूत्रम्। तथापि क्त्वाप्रत्ययान्तानि खण्डशो व्याख्यायन्ते। सौत्रान् होममन्त्रानिदानीमाह॥

४.

१. स्वाहाकारान्तैस्त्रिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं मेक्षणेनाङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदाय तिस्र आहुतीर्जुहोति।

२. इत्यारभ्यावाचीनपाणिनेति सूत्रान्तः। खण्डशस्तु व्याख्यायन्ते क्त्वान्तानि प्रतिपत्तिलाघवार्थम्। होमान्ते मेक्षणमनुप्रहरेत्। अग्नौ मेक्षणमभ्यादधाति तत्स्विष्टकृद्भाजनमिति शतपथश्रुतेः (२.४.२.)। आहुत्यङ्गत्वादनुशब्दाच्च यज्ञोपवीतीत्येव।

३. दक्षिणाग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि स्फ्येनोद्धन्यादपहता इत्येवमादिना मन्त्रेण वेदिषद इत्येवमन्तेन। विसर्जनीयान्तो मन्त्रः। आध्वर्यवे तथा दृष्टत्वात्। दक्षिणासंस्थं सकृदुन्मार्जनम्। दक्षिणान्यायानि पित्र्याणीति परिभाषितत्वात्। अथ दक्षिणेनान्वाहार्यपचनं सकृदुल्लिखति तद्वेदिभाजनमिति शतपथश्रुतेः।

४. तदुन्मृष्टमुदकेनोपसिञ्चेत्।

---

१ A B सूत्रादि। २ Bom. प।

५. ये रूपाणीत्यादिना मन्त्रेण दक्षिणाग्न्युल्मुकं साग्नि उन्मृष्टस्य दक्षिणार्धे निदध्यात्। कुत एतत् दक्षिणाग्न्युल्मुकमिति। प्रकृतत्वात्। साग्नीति[1] मन्त्रवर्णात्। अथ परस्तादुल्मुकं निदधाति स निदधाति ये रूपाणीति शतपथश्रुतेः (२.४.२.१४)।

६. तस्मिन्नुन्मृष्टे कुशान्निदध्यात्। किंविशिष्टान्। मूले सकृच्छिन्नान्। अथ सकृदाच्छिन्नान्युपमूलं दिनानि भवन्तीति शतपथे। दिनानि छिन्नानि।

७. असाविति सर्वनाम्नः स्थाने। पितृनामामन्त्रितमुच्चार्य अवनेनिक्ष्व ये च त्वामत्रानु। अनेन मन्त्रेण कुशेष्वाधारेष्वपो निषिञ्चेत्। अवाचीनपाणिना अवाचीनहस्तेन[2] पितृतीर्थेन इत्यर्थः।

८. एवमवस्थेनैव हस्तेन दक्षिणतःपूर्वस्मादवनेजनप्रदेशात्पितामहस्यामन्त्रितनामोद्देशः। पूर्वकेण मन्त्रेणावनेजनं कुर्यात्।

९. एवं दक्षिणत इति वर्तते। प्रपितामहस्यामन्त्रितनामोद्देशः पूर्ववत्।

१०. अयमपि पितृनामोद्देशपूर्वको ऽवनेजनवत्। एतत्त इत्येतावता भिन्नः। तथापि संदेहव्युदासार्थः सकलः पठितः। अनेन मन्त्रेण कृतशेषपिण्डान्[3] यथावनेजितमिति वचनात्तेनैव क्रमन्यासेन निदध्यात्।

११. उभौ पिण्डौ निदध्यादेकस्मिन् स्थाने। पितृभेदे पितृद्वित्वे। पुत्रिकापुत्रादिविषयं च पितृद्वित्वम्। तथा मनुनोक्तम्।

---

[1] A inserts तु। [2] C अवाचा हस्तेन—C inserts in marg. दक्षिणतः पूर्वस्मात्। [3] C adds in marg. उदात्तं।

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरन्।
स एव दद्यात्तत्पिण्डं पित्रे मातामहाय च॥ इति
(९.१३२) एवं द्विगोत्रत्वे पितामहप्रपितामहस्थानयोरपि द्वौद्वौ पिण्डौ निदध्यात्। अवनेजनमप्येवं तादर्थ्यात्।

१२. जीवपितृकस्यैतत्कर्म न भवति। प्रेतेभ्यो ददातीति तन्त्रान्तरदर्शनात् वाक्यशेषाच्च। अथो परासु वै परावतं पितरो गता इति।

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि
मैषां नु गादपरो अर्थमेतम्।
शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीर्-
अन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन॥

इति जीवेभ्यश्चैवैतां पितृभ्यश्च मर्यादां करोत्यसंभेदाय। तस्मादु हैतज्जीवाश्च पितरश्च न दृश्यन्त इति लिङ्गात्।

१३. जीवतान्तर्हितो जीवान्तर्हितः। को ऽसौ। पितामहादिः पित्रादौ जीवति[१]। तस्मा अपि पिण्डदानं न भवति। कुतः। न जीवन्तमतिददातीति श्रुतेः।

१४. जीवपितृकस्य पक्षान्तरम्। येभ्यः पिता पिण्डान्ददाति तेभ्यः पुत्रो ऽपि दद्यात्। तथा च श्रुत्यन्तरम्। पितापुत्रौ चेदाहिताग्नी स्यातां येभ्यः पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्रो ददातीति।

१५. न जीवपितुरस्तीत्यस्यैतत्पक्षान्तरम्। होमान्तं[२] वा पिण्डपितृयज्ञं[३] भवति।

---

१ A inserts सति। २ B in text and com. होमान्तरं। ३ ०यज्ञं all MSS.।

१६. अत्र पितर इत्यादिकं मन्त्रं जपेत्। अत्र जपत्यत्र पितरो मादयध्वं यथाभागं पितर आवृषायध्वमिति। यथाभागमश्नीतेत्येवैतदाहेति शतपथश्रुतेः। मन्त्रवर्णाच्चानुदेशो[1] ऽप्यवगम्यते।

१७. आसीन एव पर्यावृत्योदङ्मुखो भवेत्। अथ पराङ्पर्यावर्तते तिर इव वै पितरो मनुष्येभ्य इति श्रुतेः (श० २.४.२.२१.)।

१८. आ तमनात् को ऽर्थः। आ उच्छ्वासाभिकाङ्क्षणात्। एवं त्रिरासित्वा ततः।

१९. पिण्डाभिमुखो भूत्वा अमीमदन्त पितर इत्येवमादिकं मन्त्रं जपेत्। स वा आ तमितोरासीतेत्यु हैक आहुरेतावान् ह्यसुरिति स वै मुहूर्तमेवासित्वाथोपपत्य जपत्यमीमदन्त पितरो यथाभागमवीवृषतेति शतपथश्रुतेः (२.४.२.१७)।

२०. यथापूर्वमवनेजनं कृतं तेनैव प्रकारेणावनेज्यानन्तरम्।

५.

१. नमो वः पितरो जीवायेत्यादिना दत्तेत्यन्तेन मन्त्रेण पितृभ्यो नमस्कुर्यात्पिण्डेषु पितॄन्मनसारोपयन्।

२. एतद्व इत्यादिना मन्त्रेण त्रयाणामपि पिण्डानामेकं सूत्रमुपरि क्षिपेत्। कार्पासमविशेषात्। तथा द्वितीयम्। तथा तृतीयम्। शाखान्तरोपदेशात्।

३. ऊर्जमित्येवमादिना पितॄनित्येवमन्तेन मन्त्रेणावनेजनोदकशेषं पिण्डसंनिधौ निनयेत्।

---

१ A ॰देशो।

४. पिण्डान्यथान्युप्तानेवावजिघ्रेत्। शाखान्तरश्रवणात्। यत्पुनः शतपथमथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डानित्यवधायावजिघ्रतीत्येतस्य प्रतिपादकम्। तेन सहास्य विरोधः। इत्येवं सर्वशाखाप्रत्ययत्वे ऽपि प्रतिशाखं व्यवस्थयैव[1] याज्ञिका अनुष्ठानमिच्छन्ति। शाखानानात्वा-न्यथानुपपत्तेः। इतरथा सर्व एवोपदेशः सापेक्षः[2] स्यादिति। विकल्प-पक्षे ऽपि स्वशाखोक्तविधिः पक्षे ऽपि भवत्येवेति न दोषः। तथा च।

ऊनो वाप्यधिको वापि यः स्वशाखोत्थितो विधिः।

तेन संतनुयाद्यज्ञं न कुर्यात्पारतन्त्रिकमिति (गोभिलपरिशि० २. ९२.)।

५. पिण्डानित्येतदधिकृतम्। निर्वापप्रदेशादादाय पिण्डान् पात्रे ऽवधाय प्राश्नीयात्। प्राशनविधानादवधानमर्थप्राप्तमुच्यते। कर्म-समाप्तौ प्राशनं यथा स्यादिति।

६. अथवा तान्पिण्डान् ब्राह्मणाय दद्यात्।

७. अप्सु वा पिण्डान् क्षिपेत्।

८. पुत्रार्थिनी पत्नी मध्यमपिण्डमश्नीयादाधत्तेत्येवमादिना असदित्येवमन्तेन मन्त्रेण।

९. पिण्डानवघ्रायानन्तरमुल्मुकं दक्षिणाग्नौ कुर्यात्।

१० सकृदाच्छिन्नान् कुशान् दक्षिणाग्नावेवानुप्रहरेत्। अयं क्रमः शाखान्तरात्। [3]शतपथश्रुत्यानुक्रमान्यत्वं अग्नौ सकृदाच्छिन्ना-नभ्यादधाति पुनरुल्मुकं विसृजतीति तथापि यथासूत्रमेव कर्त-व्यमित्यत्राभिहित एव न्यायः।

---

१ A प्रतिशाखाव्यवस्थयैव B अवस्थयैव C प्रातिशाखं व्यवस्थैव। २ A साक्षेपः। ३ A inserts यद्यपि।

११. पिण्डपितृयज्ञो ऽपराह्णे ऽमावास्यायामित्यमावास्याधिकारमुपजीवन्नाह। अथामावास्यायां यवाग्वैवाग्निहोत्रं जुहुयात्। सायंप्रातर्होमद्रव्यनियमार्थं वचनम्। एवमेव शाखान्तरे श्रुतत्वात्। ननु संनयतो ऽयं नियमो यवाग्वाग्निहोत्रहोमः संनयतस्तां रात्रिमिति (का० ४. २. १७.) श्रुतिश्च शातपथी सायंदोहप्रकरणएवाह। अथ यवाग्वैवैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति (१. ७. १. १०)। सत्यम्। अस्ति त्वन्याश्रुतिरविशेषेणामावास्यां[1] प्रकृत्य मैत्रायणीयानाम्[2]। यवागूमग्निहोत्रं जुहोतीति। सेवाचार्येण सूचिता।

१२. पर्वाणि पञ्चत्वयनसंवत्सरसन्धयः। पर्वणीति जात्यपेक्षमेकवचनम्। तत्रौपवसथ्यप्रयुक्तो[3] यजमानेन स्वयंहोमः कर्तव्यः। तथा चौपवसथ्यप्रयुक्ततां[4] स्वयंहोमस्यैकत्र शातपथी श्रुतिर्दर्शयति। स यदि ग्राम्या ओषधीरश्नाति पुरोडाशस्य मेधमश्नाति यद्यारण्या ओषधीरश्नाति बर्हिषो मेधमश्नाति यदि वानस्पत्यमश्नातीध्मस्य मेधमश्नाति यदि पयः पिबति सांनाय्यस्य चाज्यस्य च मेधमश्नाति यद्यपः पिबति प्रणीतानां मेधमश्नाति यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति। तदाहुः। किमशनमिति स्वयं हैवैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहुयात्स यद्धुत्वा प्राश्नाति तेनापितृदेवत्यो भवत्याहुतिर्वा एषा स यदेवैतामात्मन्याहुतिं जुहोति तेनो एतेषां मेधानां नाश्नातीति। ननु यद्येवं अग्निहोत्रायणिनः[5] पौर्णमास्यमावास्ययोः स्वयंहोमो न प्राप्नोति। सत्यम्। अविशेषेणैव श्रुतिरन्यत्रास्ति। तथा भविष्यति।

---

१ C ०वास्यं। २ A C (by marg. add.) मैत्रावरुणीयानां। ३ A तत्रौपवसथ०। ४ A चौपवसथप्र०। ५ णौनां A।

तद्यथा। एते ह वै रात्रीं सर्वा रात्रयः समवयन्ति या आपूर्यमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वाः पौर्णमासीं समवयन्ति या अपक्षीयमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वा अमावास्यां समवयन्ति स यो हैवं विद्वान् स्वयमुपवसथे जुहोति सर्वदा हैवास्य स्वयं कृतं भवतीति शतपथे। नन्वत्राप्युपवसथ इति श्रुतिः। नेत्युच्यते। पौर्णमास्यमावास्ययोर्निगमनमात्रमेतत्। स्वयंहोमस्य पर्वणीति चशब्दादन्यत्र यदत्र शाखान्तरोक्तम्। किं च तत्। स्वयंहोमाशक्तौ उपासीनो ऽपसर्पणाशक्तावासनमधः[१]।

१३. एतेनैव धर्मेणेत्येवकारकरणान्न गार्ह्येण। ततश्च दक्षिणतः पृथक्क्रियते। अनाहिताग्नेः कृतावसथ्यस्येत्यर्थः। पिण्डपितृयज्ञो भवतीति वाक्यशेषः। तथा च श्रुत्यन्तरम्। अप्यनाहिताग्निना कार्यः।

१४. पिण्डपितृयज्ञ इति वर्तते। विनापि दर्शाङ्गतया पिण्डपितृयज्ञो ऽवश्यं कर्तव्यः। तथा चानुग्रहदर्शनम्। तदाहुर्यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषां पिण्डपितृयज्ञो ऽनन्तरितो भवतीत्यौपासनैरिति (१२.३.५.५) शतपथे।

६.

१. अग्नीनन्वादधातीष्टिपशुबन्धेषु (४.२.१) पूर्वेद्युरित्येतस्मात्सूत्रादिष्टिपशुबन्धेष्वित्यधिकारो ऽनुवर्तते। अग्निहोत्रं यवाग्वैव सायंप्रातरिति सायंप्रातर्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। कथं नाम प्रातरग्नि-

---

१ C in marg. पर्व ; ॰सीनो or ॰सीतो all MSS.

होत्रे कृते शाखान्तरीयं ब्रह्मवरणं स्यात्। वृतस्य च ब्रह्मत्वमुपदिश्यते। तच्च दक्षिणतोन्यायम्। कर्मणः क्रियमाणस्य दक्षिणतः स्थितेन ब्रह्मत्वमनुष्ठीयमानं न्यायवद्भवति। कुतः। सामर्थ्यात्। अथवा न्यायशब्दः प्राये वर्तते। दक्षिणतोन्यायं ब्रह्मकर्म बाहुल्यमेव। तथा च श्रुतिदर्शनानि। तेन दक्षिणतो ब्रह्मासीत्तस्य दक्षिणतो वर्षीयानुदीचीनप्रवणो यज्ञः संतस्य इति। शतपथे च। ते होचुः। को नो दक्षिणत आसिष्यते। तथाभये ऽनाष्ट्रा उत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति (४.६.६.१)। अतश्च सोमे ऽप्ययं न्यायस्तुल्यत्वात्।

अभियुक्ततरैरन्यैरुक्ता ये ब्रह्मसंचराः।
न्यायतो वचनाच्चापि श्लोककैस्तान्निबोधत ॥१॥
व्रजेदाहवनीयं तु पूर्वेणाप्यपरेण वा।
इष्टिपश्वोरयं प्रोक्तः संचरो वरणात्सदा ॥२॥
दर्शे च पौर्णमासे च वरणात्प्राङ् न विद्यते।
न चैवोत्सर्जनादूर्ध्वं ब्रह्मकर्म पशौ तथा ॥३॥
न साच्यं पुरुषार्थेषु यज्ञमित्यधिकारतः।
नातः सन्ध्यावाग्यमने[1] शयने न प्रबोधने[2] ॥४॥
न विष्णुक्रमवात्सप्रे न कण्डूयनमेहने।
समिद्धनीवाहस्ततो[3] नैव लब्धप्रवाचने[4] ॥५॥
भस्मोद्वापे तथारुह्य प्रतिपत्तिक्रियासु च।

---

१ C ॰यमने न। २ C (orig.) प्रबोधयेत्। ३ C (orig.) समिद्धितीया॰।
४ C (orig.) लब्धस्य वाचने।

अग्निहोत्रे श्रुतो ब्रह्मा कुण्डपाय्ये ऽपि तत्तथा ॥६॥
कर्मणः क्रियमाणस्य प्राय आसनसंचरौ।
दक्षिणान्यायतः सूत्रे अग्नीनां चाव्यवायतः ॥७॥
हुते हिरण्यवद्धोमे अनुगच्छति दक्षिणः।
परीत्यानः क्रये वृत्त आ निधानात्तथा व्रजेत् ॥८॥
प्रवर्ग्याभिष्टवे पश्चाद्दक्षिणाग्नेरुदङ्मुखः।
आसित्वा चानुसंयाने यायात्प्राग्दक्षिणेन तम् ॥९॥
आसीतोदङ्मुखो नित्यं वेद्यंसाद्दक्षिणाद्बहिः।
वेदिमानप्रभृत्यान्तात्सति साद्यस्य संभवे ॥१०॥
अग्निप्रणयनं साग्नावन्यत्र च यथोदितम्।
प्रवर्ग्योत्सादने त्वेति दक्षिणेनाविरोधतः ॥११॥
आग्नीध्रे यदि घर्मः स्याद्दक्षिणेनाग्निमासनम्।
खरत्याचोत्तरेणेत्य आस्त्वादेष संचरः ॥ १२ ॥
अनुव्रज्य ततो घर्मं गत्वा तीर्थेन चासनम्।
यज्ञसंचर एष स्यात्प्रत्यग्गमनमिच्छतः ॥१३॥
अध्वरं दक्षिणेनैव शालाग्नीनपरेण तु।
मध्यन्दिने चेदाग्नीध्रे घर्मस्तत्रैव संचरः ॥१४॥
प्रविश्य दक्षिणेनैव तत्रैवास्त उदङ्मुखः।
यज्ञसंचरमास्थायानुयायात्सदसः पुनः ॥ १५ ॥
तेनैव शीघ्रमागत्य प्राग्धोमात्तत्र चासनम्।
प्राप्ते तेनैव निःसर्पद्घर्मोत्सादनकर्मणि ॥१६॥
परिस्पन्दमनुव्रज्य प्रत्येयाच्च यथागतम्।

दक्षिणेनैव सदसो हविर्धाने च संचरः ॥ १७ ॥
उत्पादनं चेदग्नौ स्यादव्यवायो ऽत्र कारणम् ।
प्रणयन्ति यदाग्निं च सोमं चाध्वर्यवस्तदा ॥ १८ ॥
होतृवत्संचरो ज्ञेयः स एवापरराचिकः ।
तत आदाय राजानमन्वेत्यग्निं परेच्छया ॥ १९ ॥
कृते वैसर्जने होमे रिक्तको वा यथागतम् ।
राजानमन्यहस्ते तु कृत्वाग्नीध्रे सहासनम् ॥ २० ॥
एवमाहवनीये ऽपि यावद्वैसर्जनाकृतिः ।
अग्रेणैव वितानस्य प्रत्येत्य प्रविशेत्ततः ॥ २१ ॥
द्वारासोमः ससोमो वा हविर्धानं तु पूर्वया ।
इच्छन्ति पश्चिमेनान्ये द्वारेणैव प्रवेशितुम् ॥ २२ ॥
ब्रह्मणो ऽपि तथैवात्र सोमहस्तस्य संचरः ।
मार्जालीयं तु पूर्वेण आगच्छेद्रिक्तको यदि ॥ २३ ॥
अनसो दक्षिणस्यैव आस्ते दक्षिणतस्ततः ।
उत्थाय पश्चिमे यामे साह्यमध्वर्युकर्मणः ॥ २४ ॥
कृत्वा होतुस्ततः कुर्यात्पठतः स्वासनस्थितः ।
ततः प्रदक्षिणं यज्ञं परीत्याभिषवेक्षणे ॥ २५ ॥
प्रविशेत्पूर्वया द्वारा सर्पतामनु तद्वशः ।
सदःप्रवेशः सूत्रोक्तः संचरस्य विसंस्थिते ॥ २६ ॥
बहिःसंज्ञस्य सदसि पवमानस्य चेत्क्रिया ।
पूर्वेणैव प्रशास्तारं ब्रह्मणो गतिरागतिः ॥ २७ ॥
मानसे ब्रह्मवद्ये च चक्रारोहण एव च ।

यज्ञसंचर एष स्यात्पर्येत्येवाभिषेचने ॥२८॥
कुर्वता न्यायवचनं व्यवायं प्रतिषेधता ।
उक्तमेव सुयज्ञेन तदेवेदमुदाहृतम् ॥२९॥

२. पित्र्यायामिष्टौ पश्चान्न्यायम्। तुशब्दः स्वमतप्रकाशकः। शाखान्तरे क्वचित्पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखौ ब्रह्मयजमानावासाते। क्वचिद्दक्षिणत उदङ्मुखौ। तथा च कात्यायनः। पितृयज्ञ उपांशुचरणं पुरस्तादुपचारो ब्रह्मयजमानयोः पूर्ववद्वेति।

३. ब्रह्मकर्मेत्येतस्माद्ब्रह्मण इत्येतत्प्रकृतम्। शाखान्तरेषु पित्र्यायां ब्रह्मयजमानयोर्विपर्ययश्रवणमस्ति। तद्यथा वाजसनेयके। इत्थं यजमानस्य ब्रह्मा च पश्चात्परीतः पुरस्तादग्नीत्। तथा हविःप्रचारकाले। यजमानस्य ब्रह्मा च पुरस्तात्परीतः पश्चादग्नीत्। पुनरनुयाजप्रचारे। यजमानस्य ब्रह्मा च पश्चात्परीत इति। ईदृशो विपर्ययो यजमाननिमित्तः। यजमानहेतुको[1] यजमानाभिप्रायो ब्रह्मणः। कुतः। शाखान्तरमवलम्ब्याचार्येण सूचितम्। दक्षिणतोन्यायं याजमानमिति। विपर्ययस्य पित्र्यायां ब्रह्मयजमानयोः शाखान्तरे संनियोगशिष्टस्तस्माद्यजमानवशाद्व्यवस्थेति।

४. ब्रह्मण इति वर्तते। अग्रेण पूर्वेणेत्यर्थः। तथा च कात्यायनः। दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने पश्चाद्यजमानो वेदिस्पृगित्याह।

५. निरस्तः परावसुर्यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तेन सहेति शुष्कं तृणमुभयतः प्रतिच्छिद्य दक्षिणापरमवान्तरदेशं निरस्याप उपस्पृश्येत्येतदुपदिष्टम्।

१ A यजमाननिमित्तहेतुको।

६. उपवेशनकर्मापि होत्रा तुल्यम्। अग्रुष्कतृणनिधानमिद-महमर्वावसोः सदसि सीदामीत्येवमर्थमतिदेशः। सूत्रभेद उत्तरार्थः। कर्मादौ देशपृथक्त्वे चेत्यत्र यथासङ्ख्यं मा भूत्। क्वैतत् ब्रह्मण आसनमित्याकाङ्क्षित आह।

७. समानमनिर्दिष्टमिति सोमे वचनादिष्टिपशुबन्धेषु सोमे च योयः कर्मादिर्यच्च देशपृथक्त्वमेकस्यैव कर्मणो देशभेदेनानुष्ठानं तत्र-तत्रासनसंस्कार उपवेशनं जपश्चेति भवति। संचरः कर्मादिर्देश-पृथक्त्वं चाध्वर्यवादवगन्तव्यम्। स परिक्रमाणां चेत्रज्ञो भवतीति श्रुतिदर्शनात्।

आसनस्य च संस्कार आसनं च यथोदितम्।
कर्मादौ देशभेदे च तदेवेदं प्रपञ्च्यते॥ १॥
साद्यं चेति चशब्देन साद्यस्याप्यासनस्य च।
साहचर्यं सुयज्ञेन सर्वत्र प्रतिपादितम्॥ २॥
आवृत्तेनैव मन्त्रेण होमे याज्यान्तवर्जिते।
सर्वत्रासनसंस्कारः कात्यायनमतं यथा॥ ३॥
इष्टितन्त्रे पशोस्तन्त्रे यास्तासां नैतदिष्यते।
युक्तमन्यत्र सर्वत्र श्रुत्यन्तरनिदर्शनात्॥ ४॥
न कुर्याद्गार्हपत्यस्य आधाने ऽप्येतरस्य तु।
दर्भेनैव सहासीत दक्षिणाग्नेर्न विद्यते॥ ५॥
पूर्वेद्युः पुनराधेये कालभेदात्प्रकीर्तितः।
शेषमाधानवत् ज्ञेयं विशेषो नानयोर्यतः॥ ६॥
चातुर्मास्येषु यो वाच्यो विशेषः स इहोच्यते।

प्राकृतेषूच्यमानस्तु वैकृतेष्वातिदेशिकः ॥ ७ ॥
आ विमोकात्प्रणीतानां कृतः सांतपनीयकः।
न कार्यो गृहमेधीये पूर्णदर्वे तथैव च ॥ ८ ॥
पित्र्यायामादितो वेदेः क्रियायामग्निसंचरे।
विपर्यये च कर्तव्यस्त्र्यम्बकेष्वपरस्तथा ॥ ९ ॥
उखासंभरणे श्वभ्रे करणे धूपपाकयोः।
आच्छर्दने महोद्वापे महावीरा उखासमाः ॥ १० ॥
निर्ऋतिस्तम्बयजुषोः सीरस्य च नियोजने।
सोमक्रयादावासीत पदे देशे क्रयस्य च ॥ ११ ॥
परिधाने च शालायां तूष्णीमेव कृतो यतः।
चयने गार्हपत्यस्य चितिप्रणयने तथा ॥ १२ ॥
चयनादौ पुरीषादौ कुम्भक्षेपे तु चेष्यते।
प्रवर्ग्यादौ च सर्वत्र अनुव्रज्यासनं ततः ॥ १३ ॥
अनिमित्ते ऽपि कर्तव्यो यत्र रात्रिर्व्यवायिका।
आदौ तंतमनुव्रज्य घर्मोत्सादे समुच्चणे ॥ १४ ॥
अग्निप्रणयने चैवमुक्तो ऽप्रतिरथे यथा।
वैश्वानरस्य शालायां मारुतानां च तन्त्रतः ॥ १५ ॥
पुनरन्वेत्य होमादौ देशभेदादि हासनम्।
स्वासनस्थो हविर्धाने नभ्यस्थे चेदनावृत्ते ॥ १६ ॥
आदौ नोपरवाणां तु प्रविष्टो यदि नभ्ययोः।
आगारमासनस्यैक्यात्तूष्णीमेव सकृत्क्रिया ॥ १७ ॥
औदुम्बर्यास्तु संमाने संस्कारः स्यात्समन्त्रकः।

आग्नीध्रीये धिष्ण्यकारे सदस्यपि सकृत्क्रिया ॥ १८ ॥
स्वस्थान एव संस्कारो मार्जालीये ऽथ तद्द्वये।
एष एव विधिर्दृष्टस्तुल्यत्वाद्देशभेदयोः ॥ १९ ॥
कृतो यद्यपि वेद्यर्थे व्यवधानात्पुनःक्रिया।
अग्नेः सोमस्य नयने अग्नीधः शरणे पुनः ॥ २० ॥
स्वासने चासनं कृत्वा पशोरादौ पुनःक्रिया।
आहृतश्चेद्बर्हिस्तन्त्रे यो ऽपि तत्रात्र वा यदि ॥ २१ ॥
ततः पशुपुरोलाशश्रपणे संनिधानतः।
कुर्यात्पश्चिमरात्रे च शालायामेव चासनम् ॥ २२ ॥
आज्यग्रहण आग्नीध्रे स्वदेशे च पुनस्ततः।
कार्यो निवापः सोमस्य हविर्धाने तथास्तवे ॥ २३ ॥
सदः प्रविश्य कर्तव्यः सर्वत्रैव प्रसर्पणे।
होमे साद्ध्यं सदा कुर्याद्वाकृच्चस्याविरोधतः ॥ २४ ॥
मानसादौ च कर्तव्यो रथचक्रे तृणं विना।
दृष्ट्यादौ सर्वहोमादौ पश्वादौ च प्रकीर्तितः ॥ २५ ॥

८. समानं होत्रा तृणनिरसनं तथोपवेशनमित्यतिदिष्टस्यात्र तृणस्य प्रागग्रता विकारः।

९. बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्येवमादिकमोंकारान्तं मन्त्रमुपविश्य जपेत्। अथोपविश्य जपति बृहस्पतिर्ब्रह्मेति श्रुतेः।

१०. सर्वाणि कर्माणि क्रियमाणानि ब्रह्मणा द्रष्टव्यानि। चकारः पूर्वेण सह समुच्चयार्थः।

११. मन्त्रवत्सु कर्मसु क्रियमाणेषु ब्रह्मा वाग्यमनं कुर्यात्।

तस्माद्यावदृचा यजुषा साम्ना कुर्युस्तूष्णीं तावद्ब्रह्मासीतेति श्रुतेः।

१२. ऋत्विजामयं नियमः। बहुत्वयुक्तेन वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात्। सर्वेषां वेति च दर्शनात्। सर्वासु गतिषु समन्त्रिकासु। मन्त्रवत्स्विति प्रकृतत्वात्। येन प्रकारेण व्रजन्ति। यया आनुपूर्व्या देशान्तरमृत्विजो गच्छन्ति। ततो देशादन्येन प्रकारेण समागन्तव्यम्। यथा मैत्रावरुणप्रभृतयः सदः प्रविष्टा अच्छावाकप्रभृतयो निःसर्पन्ति। एवमन्यास्वपि गतिषु द्रष्टव्यम्। [1]सर्वशब्दात्सर्वासु समन्त्रिकासु। अमन्त्रिकासु चेत्यपरे। कुतः। अयं प्रत्यागमननियमः शाखान्तरात्।

१३. अग्निप्रणयनं विशिष्टधर्मकमुक्तमेव। तस्मिन् क्रियमाणे ब्रह्मानुसमियात्।

१४. स यदा दर्भः संभारेषु प्रतिष्ठाप्यते तदा ब्रह्मणो ऽप्युपवेशनम्।

१५. प्रत्यङ्गदक्षिणाग्न्याधेये ब्रह्मणो अश्वो भवति। तत्रापि सदेशेनोपवेशनमित्यनेन संबन्धेनेदमायातम्।

१६. सर्वेषां वाग्न्याधेयिकानामृत्विजामश्वो भवति।

१७. कर्मानुज्ञापनार्थमामन्त्रितो ब्रह्मन्निति संबुद्ध्यन्तेन[2] संबोधित ओमिति प्लुतमुक्त्वा[3] यथाकर्म प्रसौति। यद्यत्पृष्टस्तत्तदेवानुजानाति।

---

१ C om. सर्वशब्दात्। २ A C संबुध्यन्तेन, B संबुद्धा ते। ३ B C प्लुतमु°।

७.

१. प्रणीताप्रणयनकाले ब्रह्मणो वाग्यमनं भवति। कालवचनादसत्यपि प्रणयने भवति। प्राक् पात्रासादनात्प्रकृतिवत्।

२. हविष्कृदेहीत्युच्यमाने वाग्विसर्गो ब्रह्मणः। प्रणीतासु प्रणीयमानासु वाचं यच्छत्या हविष्कृत उद्वादनादिति श्रुतेः। पशौ हविष्कृतो ऽभावात्प्रणीताप्रणयने वाचं यत्नावधेरभावादनन्तरमेव विसृजेत्। ननु पशुपुरोलाशे हविष्कृदस्ति। सो ऽवधिर्भविष्यति। सत्यम्। पश्वर्थप्रणीतासंयोगेन वाग्यमनं कृतम्। न च तत्र हविष्कृदस्ति। अत एवोक्तं संयोगाद्व्यवतिष्ठत इति।

३. इष्टे च स्विष्टकृति ब्रह्मणो वाग्यमनम्। किमवधिकम्। उच्यते। अनुयाजप्रसवेन वाग्विसर्गः। वक्ष्यति। ओं प्रतिष्ठेति प्रसौतीति सो ऽनुयाजप्रसवः। इष्टे च स्विष्टकृत्यानुयाजानां प्रसवादिति श्रुतेः। वाग्यमावधिनियमः।

४. प्राशित्राख्यमवदानमध्वर्युणा पात्रस्थमाहृतं मित्रस्य त्वेत्यादिना मन्त्रेण ब्रह्मा प्रतीक्षते।

५. प्रतीक्षणादनन्तरं देवस्य त्वेत्यादिना मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति। तदञ्जलिना प्रतिगृह्णातीत्याश्वलायनसूत्रम्[1]।

६. प्रतिगृह्य ततः पृथिव्यास्त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण प्राग्दण्डं भूमौ स्थापयेदपोह्य दर्भान्। तद्व्युह्य तृणानीति (६.१४) श्रुतेः।

७. निधानादनन्तरमुपकनिष्ठिकयाङ्गुष्ठेन च प्राशित्रं गृह्णीयान्न पात्रम्।

---

१ From तदञ्जलिना to ०सूत्रम् om. in C।

८. तत आदाय पात्रादग्रेङ्गास्येन प्राश्नामीत्यनेन मन्त्रेण प्राश्नीयादसंचूर्णयन्। दन्तैरनुपस्पृशन्नित्यर्थः।

९. प्राशित्रं प्राश्याचामेच्छान्तिरसीत्यनेन मन्त्रेण।

१०. आचमनादनन्तरं वक्ष्यमाणान्प्राणान्वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः संमृशति। ननु उभयं यदि सर्वमेव वक्ष्यमाणं को ऽस्य सूत्रस्यार्थः। उच्यते। प्राणसंमर्शनसंज्ञाकरणम्। अतो यत्रयत्रोच्यते समानं प्राणसंमर्शनमिति तत्रतत्रैतदुपस्थापितं भवति।

११. प्राणपा असीत्येवमादिना मन्त्रेण युगपन्नासिकाविवरप्रदेशं मुखविवरप्रदेशं च सलोमकं दक्षिणेन पाणिना संमृशेत्।

१२. चक्षुष्पा इत्येवमादिना मन्त्रेण चक्षुषी युगपत्संमृशेत्।

१३. श्रोत्रपा असीत्येवमादिना मन्त्रेण श्रोत्रे संमृशेत्। प्रतिश्रोत्रं मन्त्रावृत्तिः। युगपत्संमर्शनाशक्तेः।

१४. इन्द्रस्य त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण नाभिमभिमृशेत्।

१५. को ऽदात्कस्मा अदादित्येवमादिना मन्त्रेणान्वाहार्यं ब्रह्मा प्रतिगृह्णीयात्। उपस्पृशतीतरदिति वचनादुपस्पृशन्।

१६. ब्रह्मा प्रकृत एव अध्वर्युणा ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति प्रचोदितः किं कुर्यादित्यत आह।

१७. देव सवितरित्येवमादिकं मन्त्रं जपित्वा ततः उत्तमया वाचा ओं प्रतिष्ठेति प्रसुयात्। ओकारो ऽत्र प्लुतः। अत्रोहः। तेन यज्ञपती इति द्वियजमानके। तेन यज्ञपतीनिति बहुयजमानके। तथा बृहस्पतिर्ब्रह्मेति तस्मिन्नपि मन्त्रे। स यज्ञपती इति द्वियजमानके। स यज्ञपतीनिति बहुयजमानके।

१८. प्रणीतासु विमुक्तास्वस्मिन्नवधौ ब्रह्मण उत्सर्जनमभ्यावर्तनादीनां[1] नियमानाम्। क्वचित्कर्मान्तरे ऽन्यस्मिन्प्रणयनमन्यस्मिन्विमोकः। यथा सांतपनीयाप्रणीतानां दर्विहोमान्ते विमोकः। यथा च महाहविःप्रणीतानां त्र्यम्बकान्ते। यथा चाग्निचित्यायामहरन्ते विमोकः। अन्तरोपसदौ चिनोतीति श्रुतेः। एवमादिषु ब्रह्मण आ विमोकादनुत्सर्ग।

१९. ब्रह्मभाग इति समाख्यात आध्वर्यवे। ब्रह्मभागो यजमानभाग इति। तस्य प्रणीतासु विमुक्तासु ब्रह्मणा प्राशनं कार्यम्।

८.

१. इष्टिपशुबन्धाधिकारो ऽनुवर्तते। अदब्धेनेत्येवमादिना मन्त्रेणाज्यमवेक्षते पत्नी। कुतः। शाखान्तरात्[2]। शाखान्तर एव चावेक्षयितुरुपदेशात्तत्प्रयुक्तमवेक्षणम्[3]। अतश्च यूपाकृत्यादिषु न भवत्यवेक्षणम्। अग्नेर्जिह्वासीत्ययमौपमिकस्य आज्यस्य गुणस्तेन विकारेष्वनूहः। आत्मार्थो लिङ्गात्। अतो मुख्यः कुर्यात्परार्थानीत्ययं न्यायो न भवति।

२. आज्यमवेक्षत इत्यनुवर्तते। तेजो ऽसीत्येवमादिना मन्त्रे-

---

१ A C (sec. h) अभ्यावर्तना०। २ om. in A। ३ A adds असंस्कृतेन यूपाकृतिहोम इति कात्यायनः।

णाज्यमवेक्षते यजमानः। वेद्यासादनमध्वर्युकर्तृकं। तस्मिन्निवृत्ते। अतो न यूपाञ्जत्यादिषु। परार्थः। श्राग्नीर्योगाभावात्। इत उत्तरं यजमानाधिकारः।

३. वाचं यच्छतीति सूत्रान्तः। खण्डशस्तूच्यन्ते। क्रमवर्तित्वाद्वाचः। ध्रुवा असदन्नित्येवमादिना मन्त्रेणाभिमृशेद्धवींषि सहाज्यैर्बहुवचनात्। आसन्नानि। आसादनक्रमेणेत्यर्थः। अत्र न्यायविदः प्रत्येकं मन्त्रावृत्तिमिच्छन्ति। तेषामसमवेतार्थत्वात्प्रकृतौ विकारेष्वनूहः। याज्ञिकास्तु सकृदुच्चारितेनैव सर्वेषामभिमर्शनमिच्छन्ति। तेषां समवेतार्थत्वाद्विकारेषु यथार्थमूहः। ध्रुवा असदन्ध्रुवाण्यसदन्नित्यर्थः। यदा त्वेकं तदा ध्रुवमसदत्। यदा द्वे तदा ध्रुवे असदताम्। ता विष्णो पाहि तानि विष्णो पाहीत्यर्थः। तत एकहविष्के तद्विष्णो पाहि। द्विहविष्के ते विष्णो पाहि[1]। यज्ञपतिशब्दो यजमानवचनस्तस्य विकारेषु यथार्थमूहः। यज्ञपती द्वियजमानके। यज्ञपतीन्बहुयजमानके। देशकालयोस्तु भेदे[2] पृथगभिमर्शनम्। तद्यथा। वरुणप्रघासेषु दक्षिणोत्तरयोर्विहारयोर्देशभेदात्। पशावाज्यानां वपायाः पुरोलाशस्याङ्गानां च पृथक्पृथक्कालभेदात्। पश्वङ्गाभिमर्शने यद्यपि बहून्यङ्गानि तथाप्येकप्रदानत्वादेकवचनम्। कुतः। तयोर्नानैव हविषी अपयित्वेति दर्शनात्। सौत्रामण्यां सुराग्रहाणामभिमर्शनं पुरोलाशविकारत्वात्। पयोग्रहाभिमर्शनं सांनाय्यविकारत्वात्। अवभृथहविषो नाभिमर्शनमासादनाभावात्।

---

१ C (orig.) om from द्विहविष्के to पाहि and adds (in marg.) यज्ञो द्विसुत्याके। यज्ञान् बहुत्वे। २ C तुल्यभेदे।

परार्थो ऽयम्। कुतः। अत्र हि यजमानो हविःपालनाय विष्णुमधीच्छति।

४. हविरभिमर्शनादनन्तरं यजमान आत्मानमुपस्पृशेत्पाहि मामित्येवमादिना मन्त्रेण। हृदयदेशस्याभिमर्शनमात्मायतनप्रसिद्धेः। भिन्नकाले हविरभिमर्शने सर्वान्तस्यानन्तरमात्मोपस्पर्शनं प्रकृतिवत्। आत्मार्थो ऽयम्।

५. आत्मोपस्पर्शनादनन्तरं वृष्टिरसीत्येवमादिना मन्त्रेणाचामेत्। एतावानेव मन्त्रो मा विज्ञायीति सकलपाठः। प्रत्यागाशीर्योगादात्मार्थः।

६. आचमनादनन्तरमग्ने व्रतपत इत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीये समिधमाधाय वाग्यमनं कुर्यात्। अत्र हि यजमानेनाहवनीयो ऽधीष्यते[१]। हे भगवन्नग्ने व्रतपते दुःशकमप्येतद्व्रतं त्वत्प्रसादादहं चरिष्यामि। तत्र मे शक्तिरपरिहीणा भवतु। तच्च मे यथाभिलषितफलसंपत्त्या समृध्यताम्। यत इदमनृतान्मानुषात्सत्यं देवत्वमहमुपैमि। मनुष्येभ्यो देवतामुपैमीत्यर्थः। ततश्च सत्यानृतयोरिहान्यार्थत्वात्सत्यपि सत्यवादित्वे व्रतत्वेनाभ्युपगते चातुर्मास्यादिष्वपि प्रयोक्तव्य एवायं मन्त्रः। वरुणप्रघासेष्वाहवनीयद्वित्वे ऽन्यतरस्मिन्समिदाधानमुपैमीत्यभ्युपगतत्वात्। अवभृथे त्वभाव एवैवमादेर्यथा सोम इति वचनात्। सांतपनीया चेत् पूर्वकारित्वशात् समिष्टयजुरन्ता ततस्तत्राविमुक्तत्वान्न गृहमेधीयायां व्रतग्रहणम्। सोमा-

१ C ०धीष्यते; sec. h. ०ध्येष्यते। A B ०यते।

न्तस्तन्त्रे न व्रतग्रहणं कृतत्वात्। तथा च कात्यायनः। अग्न्यन्वाधानव्रतोपायनारण्यभोजनदानब्रह्मवरणानि दीक्षणीयाप्रभृति प्रागुदवसानीयाया न भवन्ति[1] सोमे कृतत्वादिति। पित्र्यायां न व्रतग्रहणं महाहविषो ऽन्तर्भावात्। आत्मार्थं व्रतग्रहणं वाग्यमस्य। पुरुषार्थत्वात्। आचमनव्रतग्रहणयोः साहचर्यम्। मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति शतपथे श्रुतत्वात्।

७. अग्ने वायवित्येवमादिकं मन्त्रं जपन्मन्त्रार्थं मनसा ध्यायेत्। हे अग्न्यादयो देवा वो युष्माकं सलोकतामहं प्राप्नुयामिति। अकामो ऽप्युपदेशसामर्थ्यात्। प्रधानयागानन्तरमयं जपो ऽनिर्दिष्टस्थानत्वात्। आत्मार्थ आशीर्योगात्।

८. यत्कामो वा यजमानः प्रधाने भवेत्तं कामं ध्यायेत्सलोकतां व इत्यस्य पदद्वयस्य स्थाने। तद्यथा। कारीर्याम्। अग्ने वायो विद्युच्चन्द्रमो वृष्टिमशीयेति।

९. अनुपदस्यमित्येवमादिकं मन्त्रं जपन्नाकाशं समुद्रं वा मनसा ध्यायेत्। अस्यार्थ उच्यते। अनुपदस्यं न उपदस्यतीत्यनुपदस्यम्। अनुपक्षयार्हमित्यर्थः। किं तत्। अन्नाद्यम्। आप्नवानीति प्राप्नुयामहमित्यर्थः। उपदेशसामर्थ्यात् कामान्तरेष्वपि। निष्कामो ऽपि यथोक्तं ध्यायेत्। आत्मार्थ आशीर्योगात्।

---

१ C om. न भवन्ति का० ८. १. ६।

९.

१. मयीदमित्येवमादिकं मन्त्रं यजमानो जपेदुपहूतो ऽयं यजमान इत्येवमाद्याविलोपह्वानशेषे पठ्यमाने। ननु इडायामुपहूय-मानायामित्युक्ते कुतो ऽयं विशेषः। उच्यते। शतपथात्। अथ यत्राशिषमाशास्ते तज्जपति मयीदमिन्द्र इत्यादि। आत्मार्थ आशीर्योगात्।

२. अत्र पिन्वस्वेत्यादिको राध्यासमित्यन्तः प्रथमो मन्त्रः। अत्र पितर इत्यादिक आवृषायध्वमित्यन्तो द्वितीयः। आभ्यां मन्त्राभ्यां पुरोलाशमभिमृशेद्बर्हिषदमध्वर्युणा कृतं सन्तम्। द्वितीयो मन्त्रः प्राचीनापवीतिना प्रयोक्तव्यः[1]। पित्र्यत्वात्। आत्मार्थः पूर्व आशीर्योगात्। अत्र केचिदध्वर्यवश्चतुर्धाकृतस्य पुरोलाशस्य व्यादेशं कारयन्ति। इदं ब्रह्मणः। इदं होतुः। इदमध्वर्योः। इदमाग्नीध्र-स्येति। अस्य चावधी[2] राध्यासमित्येवमन्तेन यजुषाभिमर्शने कृते। एतदपि याजमानं शाखान्तरात्।

३. कृत्वाभिमर्शनं ततः पात्र्यामवधाय पुरोलाशममीमदन्तेत्ये-वमादिकं मन्त्रं प्राचीनापवीती जपेत्।

४. प्रजापतेर्भागो ऽसीत्येवमादिना मन्त्रेणान्वाहार्यं ददद्यज-मानो ऽभिमृशेत्। दक्षिणामभिमृशेत्यवचनान्नान्यस्यां दक्षिणायामे-तत्। अत्रोहः। द्वियजमानके। अक्षितिरसि मा नौ क्षेष्ठाः। बहुयज-मानके। अक्षितिरसि मा नः क्षेष्ठाः। अस्य कर्मण एषा दक्षिणेति याज्ञिकप्रसिद्ध्या सर्वत्र वक्तव्यम्। परार्थः।

---

१ B प्रोक्तव्यः। २ C अवसरो।

...h Sútra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each .. Rs. 0 1
...(Sans.) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each 2 4
... (English) Part II Fasc. I 0 12
...anam, (Sans.) Fasc. I 0 12
...ti (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—8, Vol. II, Fasc. 1—2, @ /6/ each 3 12
...titutes of (English) 0 12
...a of Ápastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each .. 4 8
Áśvaláyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each .. 4 2
Láṭyáyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each .. 3 6
Śánkháyana (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each .. 3 0
...da Saṁhitá, (Sans.) Vols. I, Fasc. 3—10; II, 1—6; III, 1—7;
...6; ...—8, @ /6/ each Fasc. 13 2
...Vritti (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each 1 8
...,(English) Fasc. I—IV @ /6/ each 1 8
...sms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each .. 0 12
...angraha, (Sans.) Fasc. II 0 6
...(Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each 0 12
...hana Bháshya, Fasc. III (English preface only) .. 0 6
...(Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each 0 12
...á, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each 1 8
...ya (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each 4 2
...ana (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each .. .. 9 ...
...tá, (Sans.) Fasc. IX—XXXV @ /6/ each ..
...shya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..
...tareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II ...d III ...
...) Fasc. I—XIX @ /6/ each
...Fasc. 1—9; Vol. II, 1—4 ...
...II @ /6/ each .. .. ..
...V—XII @ /6/ each 3
... . 4
.../6/ each 4
...—VI; Vol. II, Fasc. I—VII,
.. .. .. 4 14
...Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each .. 0 12
...a, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each .. 2 10
... Purána, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ .. 1 14
...Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each 6

Tibetan Series.

...—Fasc. I—V @ 1/ each .. .. .. 5 ...
...d dpag bsam hkhri S'iñ (Tibetan & Sans.) Fasc. I—II @ 1/ .. 2 0

Arabic and Persian Series.

...amgirnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each .. 4 14
Áín-i-Akbarí, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each 22 0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII) 12 4
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each 37 0
Bádsháhnámah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each .. 7 2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thin paper .. 4 8
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each 21 0
Farhang-i-Rashídí (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each 14 0
Fihrist-i-Ṭúsí, or, Ṭúsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each 3 0
Futúḥ-ul-Shám Waqídí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each 3 6
Ditto Azádí, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each 1 8
Haft Ásmán, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. I .. 0 12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each ... 8
Iqbálnámah-i-Jahángírí, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each 2
Iṣabáh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each .. 1 ... ...
Maásir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, 1—9 .. 5 10
@ /6/ each .. .. 3 12 ... 8
Maghází of Wáqidí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each
Muntakhab-ul-Tawáríkh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/
Muntakhab-ul-Tawáríkh (English) Vol. II, Fasc. I—

(*Turn over.*)

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each .. [8. 6. 2—8
Mu'áṣir-i-'Álamgírí (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I .. .. ..
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ /1
Suyúṭy's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supp
(Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each .. ..
Ṭabaqát-i-Náṣirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..
Táríkh-i-Fírúz Sháhí of Ziaa-al-dín Barní (Text) Fasc. I—VII @ /6/
Táríkh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each
Táríkh-i-Fírozsháhí, of Shams-i-Siráj Afif. (Text) Fasc. I—V @ /6/ ea
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II. Fasc. I—VIII @
Túzak-i-Zehángírí (English) Fasc. I ..

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. Asiatic Researches. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and
Vols. XIX and XX @ /10/ each ..
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..
Proceedings of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.
and from 1870 to date @ /6/ per No.
...al of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12),
...47 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7)
...1 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7)...
... (8), ... 1871 (7), 1872 (8), 187...
...876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7).
1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) 1886 (8)...
scribers and @ 1/8 per No. to Non-S...
N. B. The figures enclosed in brackets ...
4. Centenary Review of the Researches...
General Cunningham's Archæological Su...
No., J. A. S. B., 1864) .. ..
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the As
(Extra No., J. A. S. B., 1868) .. ..
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (...
A. S. B., 1875) .. ..
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan,
Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Gri...
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 188...
5. Anis-ul-Musharrahin .. ..
6. Catalogue of Fossil Vertebrata .. ..
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal 3 8
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor 2 0
9. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis .. 1 8
10. Iṣṭiláhát-uṣ-Ṣúfíyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. 1 4
11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each .. 32 0
12. Jawámi-ul-'ilm ir-riyáẓí, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I .. 2 0
13. Khizánat-ul-'ilm 4 0
14. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each 40 0
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 18 0
16. Puraṇa Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit 1 0
17. Sharaya-ool-Islám 4 0
18. Tibetan Dictionary by Csoma de Körös 10 0
19. Ditto Grammar " " 8 0
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer 2 0

...tices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXIII @ 1/ each .. 23 0
...lese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra 5 0
...ll Cheques. Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer ...ciety" only.

